Кінчилася світова війна! Стою з автоматом на порозі нової епохи й думаю: яку могутню темну силу ми перемогли, будь вона проклята!

Молодий солдат оглянувся на груддя тліючих руїн і, ніби вражений раптом величезністю перейденого шляху, застиг, як пам'ятник.

Це був міцний і пристрасний солдат. Голова в нього була перев'язана бинтом. Та він, здавалось, не пам'ятав про рану. Неголений, мокрий, укритий кіптявою й прахом Берліна, він щойно вийшов з бою й весь ще курів на осонні біля Бранденбурзької брами. Він казав, усміхаючись і думаючи вголос:

— Передо мною проходять війська — товариші мої. Я пропускаю їх, як командуючий, хоч я й не генерал, звичайно, і не маршал, — простий сержант Іван Орлюк, колгоспник з Наддніпрянщини, звичайний, так би мовити, переможець у світовій війні.

Та оскільки нашого брата полягло в боях за визволення людства від фашизму, як ніяких інших солдатів у світі, — величезна, скажемо прямо, кількість, — і сам я особисто пролив крові ворожої й праці доклав чимало, і оскільки, до того ж, наставники й журналісти всього світу почнуть, певно, тепер балачки: що, та як, та чому, та яка в моїй радянській душі може бути сила гніву й ненависті, та взагалі, так би мовити, міцності, от, — я, народжена для добра людина, мушу якось освідчитись моїм сучасникам, друзям і ворогам усього світу, разом із моєю дружиною, батьком-матір'ю, з усім, як то кажуть, домом, з криницею, з якої я пив колись воду, з садом, городом, де спізнав перші мозолі на руках, — одне слово, з усім своїм родом і долею.

В осінню ніч сорок першого року прощання лунали над Дніпром.

Батьки й матері прощалися з дітьми, чоловіки з жінками, брати з сестрами. Розлучалась любов з любов'ю, надія з надією, прощалось нездійсненне заміжжя, несуджене материнство.

Був вітер тої ночі. Небом пропливали тривожні хмари з заходу, з німецької сторони, і тягло трупом і пожарищем.

Прощались поспіхом, тамуючи тугу, відходили швидко, ніби навздогін за своєю незвичайною долею.

Ніхто не знав обсягу прийдешнього в ту ніч. Не знав і герой нашої' повісті, червоноармієць початку Великої Вітчизняної війни, Іван Орлюк.

Тільки відчував він, рушаючи на схід зі своїм полком, що настав великий час, і, збентежений незвичайністю почуття, мовчав.

Впали мости на Дніпрі. Важкий гуркіт покотився понад водним простором. З високих круч посипалась земля.

На покинутому березі, вже по той бік, на стрімкій кручі стояла мати Івана Орлюка — немолода колгоспниця Тетяна.

— Відведи, господи, руку смерті від мого сина-воїна! — урочисто наказувала вона, й вітер ніс її слова в пітьму. Потім, змахнувши руками, наче птиця крилами, вона стала навколішки й, подавшись наперед, ладна, здавалось, полинути за Дніпро, затужила:

— Іваном звуть його, моя доле, Орлюком Іваном, а я його мати! Стою на зорях вечірніх і вранішніх, заклинаю дороги. Стою опівночі над безоднею скорботи, аби не взяв його ні меч, ні вогонь, ні вода. Сину мій, обороно моя!..

Земна куля оберталася у міжнародному просторі. Диміла планета від Нордкапу до Чорного моря, а над її ідеальною сферою сновигали літаки,

вивергаючи з своїх черев тисячі бомб. І весь ефір звучав новою музикою, якої ще не відало життя. Це не були ні гімни його красі, ні величання його геніїв, ні реквієми героям. В холодне безмежжя неслись свист, і виття, і вищання радіошифрів. У злобне гарчання заневоленого ефіру вривались недоречні мелодії пеленгів, люті вигуки атакуючих, заклики, накази на мовах великих народів. Але все, що звучало в світі, перекривав катастрофічний гуркіт моторів епохи.

Палали міста.

— Підсудний Іван Орлюк, у вас під час арешту знайшли серед речей оце. Що це? — запитав військовий юрист Величко, слухаючи зізнання підсудного у військовому трибуналі.

Підсудний важко зітхнув і почервонів.

— Відповідайте, що це?

— Земля... — сказав підсудний і опустив очі.

— Яка?

— Українська.

— Так. Ви були комсомольцем?

— Атож. Я і є комсомолець.

— Припустімо. А нащо це? — Військовий юрист розгорнув на столі маленький вузличок з землею.

— Це я взяв на спомин, коли покидав Україну. Вночі. Удосвіта жінка одна плакала, казала, що це кінець України, ну, кордон, сказати б, межа.

— Ну?

— Ну, то я тоді відійшов набік, став на коліна й

сказав:

— Прощай, Україно.

— Ще що сказали?

— Більш нічого. Зараз пригадаю... Здається, все.

— Так. Продовжуйте. Можете продовжувати біографію, тільки коротко.

— Так! — раптом якось стрепенувся Орлюк і посміхнувся самими тільки губами, в очах застигло страждання. — Отож я й кажу, що в косовицю ми ходили круг стіжків по насінню. Все своє дитинство я ходив по насінню. Воно в нас було скрізь, де не повернись; в горщиках, у вузликах, на жердках у сінях, в повітці попід стріхою, в сипанках, в мішках та мішечках.

Я часто й спав у насінні: в житі, в просі, в ячмені й горосі на печі. Я любив, як насіння пахне. Я виріс у насінні. І мати мене народила в насінні — в жнива під копною.

— Доволі.

—Але це дуже важливо. Я зараз поясню...

— Ви краще зразу розкажіть про свій злочин, — сказав другий військюрист. — Як ви вбили двох своїх товаришів?

— ...Які теж, мабуть, виросли серед насіння, — додав Величко.

— Так я ж їм казав, не можна ж, кажу, так підло міркувати. Власне, я так подумав.

— Що саме?

— Ну, от про те, що вони казали.

— Але ж ви не мали права їх розстрілювати?

— Не мав.

— Отже, ви визнаєте себе винним?

— Ні... Я ж вам пояснюю... Я що кажу? Я...

— Відповідайте на запитання точно! Ви вбили...

— Я їх розстріляв! Перед розстрілом я спитав дозволу...

— У кого?

— У капітана Кравчини.

— Капітан Кравчина не мав права дозволу.

— Він і не дозволив. Вибухнула міна, і він упав поранений. Тоді я сам уже розстріляв.

— Вас ніхто на це не уповноважував. Чому ви не визнаєте себе винним у вбивстві двох товаришів?

— У мене серце скажене.

— Відповідайте: так чи ні.

— Я... мені... я не можу цього сказати.

— Ви стоїте перед військовим трибуналом. Вас буде розстріляно!

— Скажу.

— Кажіть.

— В мене самого тоді виникло трохи їхнього почуття. Воно ніби як повітрям перелетіло на мене. І це мене так якось образило, аж я розсердився. А думати вже ніколи було, і потім землі, бачите, скілечки лишилось... Я вас прошу, не ремствуйте на мене за мову про насіння. Я ж на агронома вчився. Хотів був уславити свою область, а тепер ось що лишилось!

Далі підсудний не витримав і, схопивши зі столу зав'язану в хустинку жменьку землі, заплакав.

Вікна бриніли від вибухів.

Це сталося так:

В непозбутньому горі плакала жінка під хатою. Було темно й не темно. Зловісні спалахи шаріли навколо, й така туга розлита була в цьому невірному світлі, такі недобрі звуки порушували нічну тишу, що вся, здавалось, земля стогнала від тяжкого передчуття.

Після тривалих кровопролитних битв військо відходило, згідно з стратегічним планом командування.

— Прощай, Україно... — сказав Орлюк, зупинившись і обернувшись на захід, туди, де жевріли заграви. Голос його уривався від страждання. Потім він став на коліна, а за ним і його товариші.

Він говорив тихо, втративши з туги силу голосу. Говорив спроквола, з паузами, вдивляючись праворуч і ліворуч в нічні пожежі.

Потім погляд його полинув далеко вперед, аж до дніпрових берегів, до Карпатських гір, які він покинув ще так недавно.

— Прощай... Присягаємось, де б ми не були, доки ми живі, житимеш і ти! І ніколи не загинеш, дорога наша земле, поки тримає зброю Батьківщина, хоч одна пара комсомольських рук! Ніколи! Візьмімо, товариші, по жмені землі... — звернувся Орлюк до товаришів.

І коли вони взяли отак по жмені землі, Орлюк гукнув у пітьму всіма силами своєї душі — всім гнівом, образою, горем:

— Смерть фашистським окупантам!

— Тихо! Хто там горлає? Відходимо тихо... — долинув від дороги голос командира.

І тут Орлюк помітив, що двоє з його товаришів кинули землю й гнянули один на одного мигцем з якоюсь лихою, майже непомітною усмішкою, і навіть не усмішкою, а з якимсь іншим вирішенням.

— Так, палахкотіли зловіщі заграви, — неуважно проказав суддя, дослухаючись до сигналів тривоги. — Ви зупинились. Ну й що ви сказали?

— Я сказав: прощай, Україно, смерть фашистським окупантам, ще якісь там слова.

— Потім?

— Потім ми взяли ось це. Потім я бачу, що вони кинули це-от і так якось... Я тоді їм і кажу, загалом почали говорити, і я побачив, що або я розстріляю цих гадів, або клятві моїй гріш ціна і додому я не повернусь. Потім, другої вже ночі, коли фашисти прорвались, я бачу — вони в сіно. То я тоді за автомат, — стій, кажу, боягузи й зрадники Вітчизни!!!

Тут Іван Орлюк так обурився, що стіл, за яким сиділи судді, затріщав під ударом його кулака.

Велика авіабомба вибухнула перед самим будинком суду. Промчали нестямні коні, обірвавши поводи. Почалось бомбування.

Орлюк з суддями сиділи в бомбосховищі. Суддя Петро Самійлович Величко був незадоволений.

— Любий мій, як захисник Батьківщини й комуніст, і як суддя, прошу вас як слід зрозуміти те, що я казатиму: коли б ви були моїм єдиним сином, все одно підете...

— В штрафну роту! — сказав Орлюк таким тоном, ніби просився до Москви на Сільськогосподарську виставку. — Хоч три дні поб'юсь! Будь ласка.

— Три дні. А далі хоч і смерть?

— Будь ласка!

— Безглузда ви людина. Прізвище орлине, а голова дурна. Недалеко ви втекли від тих дурнів, що самі їх постріляли... Ні, любий мій...

— Товаришу...

— Заждіть...

— Товаришу суддя!

— Увага! Возду-ух! — почулося звідкілясь згори. Створилась мертва тиша, після якої так загуркотіло й так задвигтіла земля, що про суд усі забули. Потім раптом все вщухло.

— А про насіння ви дуже добре сказали, — озвався Величко, стежачи за ворожими бомбардувальниками, що вже відходили. — І я вірю, що рано чи пізно, але ви, Орлюк, ще сіятимете десь над Дніпром це насіння... Запам'ятайте мої слова.

— Так ви за насіння не образились?

— За насіння — ні. Навпаки.

— Я так люблю сіяти! — зітхнув Орлюк, весь час намагаючись забути, що він підсудний. — Люблю орати, косити, молотити. Але понад усе люблю сіяти, садовити, плекати, щоб росло. Тоді я сторукий, і рука в мене, товариші судді, ну така легка, ніде було так не родило, як там, де я. Медаль одержав на виставці. Он!.. Пішли, пішли, пішли!.. — Орлюк побачив раптом ескадрилью наших винищувачів і пожвавився. — Як я заздрю льотчикам. Не попав я в льотчики.

Штрафна чи не штрафна рота? Всім однаково важко. Всі повинні колись привести до торжества.

— Вогонь на мене! Вогонь на мене! Фашисти близько! Я — "Ластівка"! Вогонь на мене! Ворог рядом! Я — "Ластівка"!.. "Ластівка"!..

Орлюк сидів у гнізді навідника й кричав у телефонну трубку. І чи тому, що ніхто вже йому не відповідав, чи тому, що оглух від вибухів, чи що вороги вже справді були близько, обличчя його відбило страждання.

Потім він затамував подих і весь побагровів: поряд нього лежали трупи ворогів, і нікуди було дітись від них, ані сховатись від нестерпного смороду.

— Вогонь на мене!

Він згоден був, щоб його пошматували власні міни, тільки б не дихати цим смородом.

— Я — "Ластівка"!.. Давай! А, будь ти прокляте!..

Але артилерії було вже не до "Ластівки". Битва гриміла п'яту добу. Підходили резерви на машинах. Бійці озирались на стрічний потік поранених і проносились вперед, думаючи свої трудні думки.

Виходили поранені з бою. Під важким гупанням бомб здригалась земля. Ворог не шкодував нічого. Він кидався в атаки буквально по власних трупах і докотився до артилерії.

Коли на старшого лейтенанта Пахомова наринув ворожий вал, артилеристи запрацювали в граничному темпі. Упав важко поранений Пахомов. Тоді з флангу вдарив кулеметник Гаркавенко. Але й він загинув, поранений багатьма кулями. Пораненого Гаркавенка відразу ж замінив його напарник Грачов. Але недовго попрацював Грачов, одну лиш хвилину. Не стало Грачова. Тоді Попельнюк заліг між поранених і поклав весь фашистський цеп зблизька.

— Вогонь на мене!.. — кричав Орлюк, відчуваючи вже, як двигтить земля під вагою ворожих танків. Цього разу Орлюка почули.

— Даємо! Тікай, поки цілий! — закричав у телефон старший сержант сибіряк Дубровін, що замінив пораненого Пахомова. Це був веселий дужий парубок, який ніколи не занепадав духом. Він давно вже носив у

кишені листа до рідних, в якому дбайливо сповіщав про свою смерть у бою, щоб знали вони всі і весь Сибір, як загинув він на полі бою.

— Вогонь!

Орлюк вибрався з вогневого котла якимсь чудом. Коли оглянувся, кілька ворожих танків уже горіло, а один, найближчий до нього, злетів у повітря від прямого влучання й вибухнув такою буйною багрово-чорною кулею, що в нього серце затріпотіло, мало не луснувши, й гаряча хвиля ніби жаром сипнула.

Скориставшись з хвилинного ворожого замішання. Дубровін викотив батарею на відкриту позицію. І хоч немало бійців полягло від танкового вогню д сам він, Дубровін, був поранений, артилеристи знищили ще шість танків і цим врятували фланг. Але вони теж витримали недовго. На них рушили нові хвилі автоматників, і хоч незабаром усі вони до одного були вбиті чи поранені, ніхто не відступив. Бій було виграно.

— Танки! Дубровін! Наші танки! — закричав Орлюк, поглянувши назад.

Танки генерала Глазунова йшли в атаку. Орлюку здалось, що він крикнув "ура", але він тільки прошепотів це слово. Він був поранений двічі.

В завзятті бою він не помічав ні болю, ні кровотечі. Його запал досяг такого високого градуса пристрасті, що тільки втративши майже всю кров, він якось немовби втратив злість, засумував, і, тануч, як віск на сонці, упав.

І здалося раптом Орлюку, що впав він, з якогось дива, не на землю між здуті коні й німці, нестерпно смердючі, а в дідів човен, і весняна повідь підхопила його й понесла хутко-хутко, кружляючи поміж сокорами, вербами, дубами, крізь чудові зарості вербняку й лози.

Розпукувались бруньки на затоплених деревах, бриніли ніжні кетяги цвіту. Потім човен поплив серед водяних квітів, поминаючи села, хутори, а в весняному небі снувались навдивовижу ніжні хмарки. Потім вода зникла, і старезний просмолений дідів човен поплив по траві, по квітучому садку, кружляючи поміж кущів порічки, аґрусу, повз пасіку та омшаник, і приплив, як у казці, попід рідну хату.

— Іване! Це ти, наш Іваночку! — бігли до нього батько-мати, дід, баба, сестри. А він лежав у човні не поранений, а зовсім здоровий і радісний, тільки йому невільно було встати.

— Іване! Іваночку! — бігла до нього стежкою вона, найдорожча його Уляна. — Іваночку, повернувся!

Вони схилилися до нього всі, добрі, люблячі, тільки він не міг підвестися.

— Іваночку, та озвися ж до нас хоч словечком! Та чого ж на тобі така біла сорочка?

— А я сьогодні переходив у другий клас, — сказав Орлюк, щасливо посміхаючись.

— Да там же війна, де ти був? — поспитала мати.

— Війна, мамо... Там все. Всенький світ. А видно!..

— Горить?

— Ой горить!.. І видко, мамо, на сто років уперед.

— Та й коли вже воно скінчиться?

— А наказ же був.

— Який наказ?

— А шукай мене, моя мати. Шукай мене, моя мати, в степах край дороги. Там я буду, моя мати, тричі зимувати, своїм чубом кучерявим степи устилати, своїм тілом комсомольським орлів годувати, своєю кров'ю гарячою річки виповняти, людство визволяти.

— Так це ж пісня?

— Ні, співаємо іншої. Ось пісня, — посміхнувся Орлюк і стиха заспівав: "Дівчино Уляно, збуди мене рано, та так збуди рано, а ще й не світало. Щоб у барабани та не вибивали, золотії труби та не вигравали..."

Уляна не витримала пісні й тихо заголосила.

— Ну, а це що за мертвяки? — запитав дід, показуючи на побитих фашистів у ногах Орлюка на дні човна.

— Це вороги, — сказав Орлюк. — Я був навідником. Кричу — вогонь на мене! Вогонь на мене!.. Вони до мене: "Вер іст дорт?" А я: "Смерть!" Ай!..

Гітлерівці тримали його за ноги задубілими руками.

— Втрачаю свідомість, — сказав Орлюк тривожно й голосно, неначе щоб пробудитись, зупинити прудководу річку. Він лежав на полі битви в крові й бруді, вчадівши від трупного смороду.

Потім, непритомніючи, він знов полинув додому, але вже не міг наблизитись.

— Гей, гей!.. Уляно!.. — гукнув він до своїх рідних, простягаючи руки, але вони хутко віддалялись. Щось нестримно несло його геть з рідного саду.

До Орлюкової хати підходили з Західної Європи найогидніші її представники — гітлерівські фашисти.

Вони ввійшли в село під барабанний дріб і музику губних гармошок. Вони стукали в кожні двері, в кожне вікно. Вони майже всі щось їли, жували, деякі здавались п'яними. У водяних очах окупантів заяяла духовна вбогість.

Йшла війна в ефірі. Відбувалися сутички між радіостанціями. Радіостанції Берліна, Києва, Братіслави, Праги, Парижа, Будапешта, Рима розносили по всьому світу промову фюрера України Еріха Коха:

— На безмежних просторах України є земля для всіх солдатів. Солдати, ви мені можете повірити, що я витягну з цієї країни останнє, щоб забезпечити вас. Сорок п'ять гектарів на солдата! Ось що значить воювати, коли тебе веде Гітлер!!!

— Хайль! Хайль! Хайль! — хрипів ефір.

— Говорить радіостанція імені Тараса Шевченка! Дорогі товариші робітники, колгоспники й трудова інтелігенція України! Гітлер і його банди прагнуть завоювати світ і створити світову рабовласницьку імперію...

— Говорить Будапешт! Хайль! Хайль! Хайль!

— Говорить Берлін! Солдати! Збувається вікова паннімецька мрія об'єднання Балтійського й Чорного морів під скіпетром фюрера! Хайль! Хайль! Хайль!

— Говорить Москва!.. Що сталося б з людством, коли б не було нас. Радянського Союзу? Де черпали б народи силу й мужність в боротьбі з фашистським гігантом? Куди покотився б світ? В яку безодню?..

— Говорить Берлін!.. Убивайте, вбивайте, вбивайте нещадно партизанів і всіх, що діють разом з ними, наказую в полон не брати й не розстрілювати, а тільки вішати.

— Говорить Москва!.. Брати й сестри! В цій велетенській боротьбі двох світів вирішується доля Радянського Союзу, а з ним Української Радянської держави. Вирішується питання життя народів взагалі і нашого народу. Чи розвиватиметься наша культура, чи загине разом з нами? Чи буде Україна вільною Радянською республікою, чи щезне й обернеться навіки в фашистсько-німецьку колонію?..

Тоне звернення уряду в хрипінні й витті радіостанцій Заходу.

— Хайль, хайль, хайль! — вигукували продажні диктори цілої майже Європи, а слідом за ними надривали голоси й нужденні українсько-німецькі націоналісти.

Але ось радіостанція Тараса Шевченка знов заволоділа ефіром:

— До зброї, народе-воїне, до зброї! Винищуйте, громіть фашистського звіра! Хай до неба здіймається священний вогонь ненависті до окупантів! Слава крові вашій і безстрашшю! Смерть фашистським окупантам!

— Говорить Москва! Говорить Москва! Говорить Москва!

— Живу! — прошепотів Орлюк сержантові Дубровіну, що підбіг до нього. Ані кровинки не мало вже в собі його обличчя. Дубровін сам був поранений в голову, але йому ще вистачає сили підняти Орлюка.

— Живемо... Звичайнісінька рана... Ага, друга. Ух, ти!.. Тамуй кров! Затискуй!

— Не кидай мене, Степане.

— Не чую. Глухий!

— Не давай мені лягати! Тримай на ногах!

— Ага! — відказав Дубровін. — А ти опинайся, топчи її!

— Топчу...

— Топчи, не давайся!

— О Стьопо! — заскреготів зубами Орлюк. — Топчу...

— Топчи-и! Ми ще себе покажемо! Ще вони побачать нас усі! — Дубровін глянув на захід і взяв Орлюка на плечі.

Поранені виходили з бою, підтримуючи один одного. Багатьох виносили санітари, відправляли машинами. На зустрічних машинах надходили резерви. Кипіла робота в хірургічній. Вікна деренчали від вибухів. Часом чути було рокотіння великокаліберних кулеметів. Одна з сестер знепритомніла.

— Гей, заберіть сестру!

Хірургові лікареві Богдановському вкладали в рот бутерброди. Гумовий фартух на ньому був у крові, халат у крові. Змарніле від утоми немолоде лице пітке, очі запалені. Руки в гумових рукавицях підняті вгору.

— Вина!

В хірурга вливали вино.

Велика бомба розірвалась неподалік. Посипалося скло від дужого вибуху, штукатурка, щебінь. Все затріпотіло й зрушило з своїх місць. Повітряна хвиля вдарила хірурга об стіну, жбурнула додолу.

— Уляно, Уляно! — кричав сержант Орлюк, лежачи на операційному столі. Вже непритомний, догравав він свою страшну гру, жестикулюючи й здригаючись.

— Вогонь на мене! Вогонь на мене! Я "Ластівка"! Фашисти рядом! "Ластівка"!.. На мене!.. Я "Ластівка"!.. Уляно!.. "Ластівка"!..

Госпіталь двигтів і тріщав від могутнього реву війни.

Саме в той час далеко за Дніпром у рідному Івановому селі зловісний рев війни вдирався в школу.

— Уляно, спокійно. Йдуть... Найголовніше — це спокій... Прошу тебе...

— Ахтунг!

— Встати! Встати!

В супроводі перекладача й двох озброєних автоматами солдатів гітлерівський комісар Курт Шредер швидко пройшов по всіх класах Старо-Павлівської десятирічки. Учні й учителі підводились у гробовій мовчанці. Біля виходів із школи та в передній стояли поліцаї.

Директор школи Василь Маркевич Рясний був схвильований вкрай. Він дуже боявся, що хтось з учнів не встане або ж нешанобливо

відповість на яке-небудь ко-місарове запитання. Він знав, як ненавидять його вихованці фашистів, як ненавидять їх учителі. Йому відомо було, що комсомольська група вчителів і учнів збиралася вже формувати підпільну бойову дружину, щоб при першій нагоді організовано піти в партизани. Він співчував їм всім серцем і сам радо пішов би в дружину, коли б не його немолоді вже літа. Він не був простим вчителем. Освічення народу було спадковою діяльністю його роду. Вчителями були його батько, й дід, і діти його теж були вчителями — два сини, що пішли в Червону Армію, й дочка Уляна, яка тільки-но закінчила педагогічний інститут у Ніжині. Портрети Чернишевського, Писарєва, Добролюбова, Ушинського, Шевченка, на кому виховувались цілі покоління народного вчительства, шанували в його родині, як і портрет Леніна. Василя Маркевича поважала вся округа, і зараз, коли представники влади й партійний актив вирушили на схід, залишивши в підпіллі окремі лише групи

організаторів опору, він тим часом залишився майже єдиним авторитетом на селі. Він знав це, і його це лякало.

Передчуття грози гнітило його. Важкі хмари облягали небо, й не було майже просвітку.

Комісар зупинився в сьомому класі. Запанувала зловісна тиша. Перед комісаром, за кафедрою стояла директорова дочка — молода вчителька історії Уляна Василівна. Глянувши на Уляну, Василь Маркевич відчув, що зараз станеться те страшне, неминуче, чого вже не можна ні відвернути, ні виправити. Те, що заховане було в нього в серці, він побачив на обличчі доньки. Горда молодість не могла потаїти своїх почуттів. Уляна дивилася на комісара Шредера з неприхованим презирством.

— Це моя дочка. Прошу вас далі, до іншого класу, — сказав Василь Маркевич.

— Дуже добре, — посміхнувся Шредер. — Дозвольте? — звернувся він до Уляни й, не діждавшись відповіді, сів, поклавши на кафедру стек і кашкета.

— Продовжуйте. Скажіть їй, хай продовжує.

— Продовжуйте. Пан комісар хоче послухати вашу лекцію, — сказав українською мовою офіцер-перекладач. Це був середній на зріст, непевного віку, якийсь ніби весь збляклий суб'єкт. Звали його Грибовський.

Вигнаний в числі гетьманських недобитків з України у вісімнадцятому році, недолугий син волинського попа Євген Грибовський прожив за кордоном двадцять п'ять років. Чверть сторіччя носило його по Німеччині, Канаді, Бразілії, Аргентіні, Південній Африці, Франції, Балканах.

За довгі роки блукань, зазнавши стільки пригод, що їх стало б на добрий десяток бульварних романів, він зробився відомим не одному десятку контррозвідок. Не один таємний шеф ховав у себе його фотографії, доноси й клятви на вірність. "Комівояжер терору", як звали його у відповідних колах, мав підданство Латвії, Чехословаччини, Франції, Німеччини, Болгарії, Аргентіни. Був агентом багатьох держав. Любив вродливих жінок, вино, кохався в коштовних самоцвітах і полюбляв вишукано гарні костюми авантурників. Брався робити все, нічого не вміючи, не маючи жодного людського фаху.

Довго блукаючи чужиною, сіяв ненависть до уряду свого народу, маніакальне марячи Україною, вже тільки як приводом помсти.

Але відшумували вже жалюгідні роки розчарувань по ресторанах, другорозрядних готелях, купе вагонів. Минулась молодість, пролинула ціла епоха в химерній авантурницькій метушні. В стомленій хворій уяві переплуталися всі шляхи-дороги цілого світу, й рідні люди десь

порозгублювались і давно забулись, і навіть забувся батько в селі, нікчемний нерозумний попик.

Це була вже мінус-людина. Використовуючи його для загарбницької мети, німецькі фашисти не вірили жодному його слову й зневажали його, як людський покидьок, який завжди потрапляє під ноги на непрямих шляхах міжнародної політики.

Таким був Грибовський. Війна Німеччини з Радянським Союзом застала його чортзна-де, в Італії, Тунісі чи в Мадріді. За кілька днів він був уже в німецько-фашистській формі. Грізним потоком понесло його разом з фашистською ордою на Україну.

— Продовжуйте! — наказав він вчительці.

— Літописець оповідає: князь Святослав ходив легко, як барс, — сказала Уляна, звертаючись до учнів. — Він ніколи не брав у походи возів, ні м'яса не варив, але, покраявши конятину, чи звірину, чи яловичину, пік на жару. Ні намету не мав, ні постелі, й ніколи не рушав на ворогів своїх, не оголосивши війни. Благородний і простосердий слов'янин, він завжди попереджав про свій похід: "Хочу йти на ви". Він виріс тут, де й ми. Он там за горою, у Вишгороді, жила його мати Ольга. Ось тут за вікном, де стоїть Троянова хата, паслись його коні тисячу років тому...

Уляна зробила невелику паузу, тамуючи хвилювання. Клас не спускав з неї очей. Було так тихо, що, здавалось, чути рух крові в серцях.

Ніяка промова не могла дужче зворушити юні натури учнів, викликати більшу схвильованість, ніж ці прості слова. В устах молодої вчительки голос народу пролунав невмирущим тисячорічним дзвоном, немовби звідкілясь здалеку засурмили над Дніпром прадідівські сурми, заіржали коні на степових пагорбах, потягло потом і кров'ю древніх січ, і могутній брязкіт старих мечів розлігся над гуркотом нещодавно відгримілих

рідних гармат і танків. Все було зрозуміло до кінця. Все кликало на подвиги.

Комісар не зводив з Уляни водяних очей. Грибовський шепотів на вухо йому переклад і так само жер її очима.

Уляна відчувала на собі погляди ворогів, їй було страшно, як буває страшно в першому бою молодому недосвідченому воїну, коли з флангу починають поливати його безперестанним нищівним вогнем. Але ось під натиском благородної волі до життя й перемоги стишується хвиля страху. Увільнившись від життєвих пут, кидається воїн вперед з удесятеро більшою снагою, й тоді особливої влучності набувають його удари по ворогові і з особливою владною силою лунає його бойовий клич.

..Голос Уляни зміцнів. За якусь мить він ніби постарішав на декілька років. В ньому пролунав відвертий уже заклик.

— Коли дев'ятсот сімдесят другого року орди печенігів, керовані візантійцями, оточили його біля дніпрових порогів і він побачив, що виходу ніби нема, він все-таки знайшов для себе й своєї дружини вихід у битві. Коли всі були поранені, й мечі потупились, і смуток закликав до втечі з поля битви, він сказав: "Воїни, не посоромимо землі Руської, поляжемо тут кістьми. Мертві сорому не ймуть".

Тоді відповіла йому дружина: "Князю, де ти своєю накладеш головою..."

— "Там і ми накладемо своїми!" — загомонів раптом весь клас і замовк.

Запала недобра тиша. Шредер підвівся.

— Смерть німецьким окупантам? Дуже добре! — Зловісний рум'янець забагрив його обличчя. Він знавіснів, почувши те все.

— Встать! — гаркнув Грибовський. Учні встали.

— Ахтунг!!

На дверях з'явились озброєні солдати.

— Пане камісар, але ж це лекція! — хвилювався Василь Маркевич. — Це тільки лекція з нашої стародавньої історії!..

— Зараз ви дістанете можливість знати дещо з нової історії, — сказав Шредер.

Грибовський перекладав. Шредер з ненавистю подивився на Уляну.

— Я звик шанувати жіночість, навіть коли я зустрічаю її в особі, вартій не шани, а, припустімо, кулі чи зашморгу, за імперськими законами, але я...

— Пане комісар!..

— Тихо!

— Я прощаю фрейлейн Уляну...

— Я не потребую вашого прощення! — сказала Уляна.

— Беру це до уваги, — сказав Шредер і, жестом

звелівши вивести Уляну, подивився на вчителів.

—Я мушу взяти всю школу під захист від її нерозумного впливу. Вона, як мені відомо, комсомолка.

— Тут всі комсомольці, — сказав молодий учитель

Сергій Гомон, коли поліцаї виводили вчительку.

— Неправда, я не комсомолець! Ви не смієте так говорити! — захвилювався вчитель молодших класів Гордій Мандрика. — Уляно Василівно, скажіть, що я не комсомолець!

— Ви? Певно, що ні, — сказала Уляна, оглядаючись на Мандрику. — Ні, ні, який же ви комсомолець!

— Зрештою, мені байдуже, комсомольці ви чи ні, — сказав Шредер. — Я хочу, щоб ви всі, вчителі й учні старших класів, однаково добре згадували мене в Німеччині, куди ви поїдете сьогодні ж...

— Дозвольте!.. Сьогодні?..

— Тут вам нема чого більше робити. Зрозуміли?

— Але ж ми вчимось! — пролунав учнівський дівочий голос.

— Ви не будете вчитись. Ви будете працювати. Нерозумно вчитись у селі. Ви є землероби. Цим сказано все!

— Це неможливої Це помилка! Я не вірю! — спалахнув Василь Маркевич. — Німеччина Гете, Шіллера!.

— Помовчте! Це нетактовно, — сказав Грибовський. — Залишиться три групи молодших і вчитель Мандрика.

— Мандрика? Стривайте! Перекладіть йому! Вибачте, пане комісар, вас невірно інформували відносно нашого села! — Василь Маркевич побіг за комісаром до суміжного класу.

— Наше село не таке, як ви думаєте. За роки радянської влади в ньому виросло багато інтелігенції — лікарів, інженерів, педагогів. Є вже вчені, агрономи, хіміки... Адже у нас...

— У нас, у нас! — розсердився Шредер. — Не забувайте, що сьогодні тут вже не ми у вас, а ви у нас!

— Ви не тямите, що ви кажете. Дурень ви! — скипів раптом Василь Маркевич.

— Не кажіть таких слів, — прошипів Грибовський.

— Що він сказав?

— Він збожеволів.

— Що він сказав?

— Я сказав, що вони не поїдуть до Німеччини. Грибовський переклав.

— Вони вам про це сказали? — Шредер зблід.

— Я їм це сказав, — відповів тихо, але твердо Василь Маркевич.

— Неправда! Василь Маркевич цього нам не казав! — почувся схвильований голос молодої вчительки. — Він клепле на себе.

— Перекажіть цьому більшовикові, що він може

вважати себе повішеним!

— Слухайте, збагніть же ви, що вас завойовано ! — сказав учителеві Грибовський, зціпивши зуби. — Комісар сказав, щоб ви були обережнішим у висловах. Вас

можуть покарати...

— Брешете! — сказав раптом Шредер українською мовою. —Я сказав, що ви можете вважати себе вже повішеним, а ви зниженим на чин. Курбацький!

Начальник поліції Федір Курбацький у три скоки опинився перед Шредером. Це був молодий дезертир, жорстокий і безвольний, бандит і грабіжник, що не раз сидів у тюрмі, відбуваючи мізерно легкі покарання за свої злочини. Начальником поліції він став з першого ж дня фашистської навали і з першого ж дня почав наганяти жах на весь район. Від руки цього підлого виконавця фашистських наказів загинули десятки людей, що кляли перед смертю свою нерозумну благодушність, бо свого часу, коли мали владу й обов'язок знищити злочинця, жаліли його матір і нікчемного скнару батька.

— Бий! — наказав комісар.

Курбацький озирнувся й закляк: перед ним стояв старий директор школи.

— Не чіпай! — загув клас.

Курбацький розгубився. Навіть йому не ставало зухвальства підняти руку на Василя Маркевича.

Тоді Шредер, побачивши, що справа набуває зовсімне бажаного повороту, щосили вдарив Курбацького стеком — раз, два, три! — і тоді бандит, хропучи з болю, як пес на припоні, кинувся на директора.

— Товариші! Тікаймо! — захвилювались учні в сусідніх класах.

— Чуєте? Куди ж тікати?

— Вони оточили школу!

— Прориватись! Прориватись!

Учні, хлопці й дівчата, восьмого й дев'ятого класів стояли за партами й дивились у вікна. До школи під'їхали вантажні машини з солдатами. З сьомого класу чувся крик.

— Підожди бити, каїне! — сказав Василь Маркович, знайшовши в собі силу відіпхнути Курбацького й підійти до Шредера. — Дай подякувати кату за мотузку. Не бійся, не битиму... — глухо сказав він, коли Шредер раптом відступив перед ним на два кроки.

— Не підходь до мене! Слухай!

— Ні, ти послухай! — випростався Рясний. Він знав, що він загинув, що йому вже не вийти з цього класу. Але ні страху, ні жалю не було в його душі. В останні хвилини чесно прожитого життя на поміч йому прийшов гнів. — Послухай і запам'ятай, куди ти прийшов.

— Я завоював...

— Ні. Це так здається тобі.

— Ти смішний.

— Я вільний. Перекладіть йому точно, мерзотнику!.. Я вільний. Я і мій народ.

— Я винищу половину твого народу!

— Друга половина знищить тебе.

— Я уб'ю тебе!

— Бачу. І сам тут помреш. Але перед тим, як померти, ти проклянеш того, хто поставив тебе на шлях смерті.

Тоді Шредер ударив його кулаком.

— Не завдавай собі праці, — сказав старий учитель. — Ти не можеш образити мене. Я надто зневажаю тебе. І, щоб довести це тобі, я плюю тобі в лице при дітях.

— Я тебе повішу!.. На палю!!! — сатанів Шредер, витираючи плювок.

— Ну, що ж, услав мене жахом. Це предкодавня українська смерть. Тремтиш? Садови на палю! Високо підніми, щоб бачили всі потомки, як зневажаю я всі твої вчинки, фашисте.

Ці слова чула вся школа, і раптом...

Чи є школа на нашій землі, що, почувши такі слова вчителя, не кинулася б на ворога, яким би жорстоким і нещадним він не був? Чи є такі діти?

Нема.

Василя Маркевича не повісили. Він лежав посеред класу з простреленими Шредером грудьми, оточений розпростертими тілами своїх безстрашних потемків, якими споконвіку славилась наша земля.

Розгромлену десятирічку погнали з усіма вчителями в Німеччину. Залишилось тільки три перших класи та тихий Мандрика, що боявся власної тіні.

Уляна зникла невідомо куди. Потім казали, що коли її привели в комендатуру на допит, вона, немовби скоряючись натхненню, що навідує людину раз на віку в найвідповідальнішу неповторну хвилину, зразу від порога попрямувала до столу й, спритно взявши маузер, що лежав там, застрелила двох офіцерів гестапо й двох солдатів. Далі, вийшовши в сіни, вона вбила наповал ще одного солдата й одного вже в дворі. Все це сталося за кілька секунд.

Казали ще, ніби вона переховується у лікаря Вірського, що жив в Орлюковій хаті, і нібито лікар невпізнавано спотворив її обличчя страхітливими лишаями, а руки якоюсь коростою, щоб ніхто не міг ані впізнати її, ані схопити за руку.

Лікаря майже-таки вбили за це, але він заперечував чутки й залишився живий чудом, завдяки своєму велетенському здоров'ю.

Уляни й слід прохолов.

Прогримотіли осінь і зима.

Проминуло й друге полум'яне літо.

У Івана Орлюка було багато нових друзів. Бойова дружба народжувалась і міцніла швидко, як швидко часом і кінчалась, через скороминущість життя. Все тут було по-інакшому.

Думки проносились одна одної вищі й значніші. Розуміння товариськості стало сердечнішим і ясним, як ніколи ні вдома, ні в школі.

Тільки закордонних друзів не розумів Орлюк, так само як і його товариші. Він вважав їх шкурниками, і закордонну їхню ковбасу їв з незадоволенням, особливо після гарячого діла, коли й їсти її часом не було кому.

Тут брала верх його молодість. Крім того, розумінню іноземної душі перешкоджали деякі риси його виховання і вдачі, деяка прямолінійність.

Йому хотілося в війні зразу ж поділяти з союзниками все нарівні — і кров, і піт, і злигодні. Він не був дипломатичним ані наймалішою, потрібною в житті, мірою. Був він гордий і вразливий. Про нього вірно писав один іноземний дружній письменник: у Івана було драматичне світовідчуття. Справді, злодіяння фашистів не давали йому спокою ні вдень ні вночі. Він проливав кров.

Він увесь діяв під владою великого біля самого кратера вулкана, осяваний його виверженням й готовий щомиті щезнути, як порошина.

Іноді йому доводилося на довгі години влипати в двигтючу землю. Тоді він видавався собі жалюгідним, як черв'як, і туга томила його до сьомого поту.

Іноді, навпаки, натішившись помстою, він почував себе заговореним від смерті й надсильним. Тоді командири могли посилати його на які завгодно завдання. В нього ніби крила виростали, і уява грала з таким запалом, що перемога, яку великі маршали бачили в підзорну трубу десь далеко попереду, здавалась йому такою близькою, аж він чув на собі її подих.

Але ці високі хвилини війна посилала Орлюкові не так-то вже часто. А чого було багато? Багато було поту, труднощів, щоденної виснажливої праці переходів. І було надмірне, напруження всіх почуттів.

Кидаючись в атаки, він горлав нелюдським голосом. Такими ж голосами кричали поряд його товариші, і тільки після бою, та й то не відразу, коли лихоманка переставала трусити їх тіла, говорилося, й писалося, й читалося по армійських газетах, що в найгрізнішу хвилину ринули вони на ворога з гучними й високими словами на вустах, і це була правда, бо тільки такі слова й могли вихопитися з напруженої вкрай душі комсомольця Орлюка.

Немовби мільйони голосів усього народу вихоплювались вочночас з Іванових вуст, зливалися від бігу й гострої праці мозку в цей неймовірний хрип і рев і несли його, доброго радянського юнака, назустріч ворогові, і смерть поступалася перед ним, хоча й підставляла часом свою кощаву ногу, і й тоді він падав, поранений.

Одне поранення було мінними осколками в спину й бік. Роздягнутий по пояс, він стояв у садку в медсанбаті перед сестрою й, піднявши руки на голову, поволі повертався, вмотуючись таким чином в бинт. Військовий кореспондент, що був якраз тут, дивився на нього з затамованим захватом. Він сам був відважний чоловік, бувалий у бувальцях, що ніколи не втрачав привітної усмішки.

Проте Орлюк не дуже-то полюбляв військових кореспондентів. їх фронтові нариси здавалися йому поспіль невірними й викликали в нього сміх чи іронію.

— Орлюк?! Привіт! Мати рідна!

— Еге ж. Обробили, гади! Кров, розумієш ти, цебеніла, як з кабана.

— Ой-ой-ой! Я писав про вас, що ви перший підняли в атаку всю роту, — сказав кореспондент.

— Хто? Я?

— Так! Вийшов чудовий нарис. Краса!

— Дурниці, — тихо сказав Орлюк і посміхнувся. — Ви бачили цю красу?

— Дозвольте!

— От пішов би хоч раз в атаку, добрав би, що за краса, — простогнав лежачий поранений.

— Признатися, не ходив.

— Тож-то! Знав би, де раки зимують, писар! — сказав один немолодий уже поранений, тримаючи на грудях забинтовану руку, як немовля в білосніжних пелюшках.

Поранені посміхнулися. Але багато кому було не до сміху. Вони неначе й досі перебували ще "там" і після важких трудів своїх лежали немічні, запорошені, змалілі, як поламані іграшки. Один пожовклий від болю солдат простогнав:

— Яка там в біса краса? Пишуть казна-що! Ай!..

— Так, — сказав кореспондент. — Але я про інше. Бо ж підвестися під вогнем на весь зріст — це безстрашність... це...

— Яка безстрашність? Ану біжи підведися без страху!

— Звичайно! Адже я так і пишу, що це подвиг. І в цьому краса! — посміхнувся кореспондент. — Весь світ вражений! Тільки ви цього не можете зрозуміти. Ви вже не можете дивитися на себе збоку.

— Кажи-и.

— Ну, гаразд, — сказав поранений з білосніжним немовлям. — Не можу дивитись на себе. Ну, от я їх бачу, вони такі ж самісінькі, як я. Що ви побачили на них гарного? Ну, покажіть мені хоч одного гарного! Хіба може бути краса в убивстві людей?

— Чорт його зна, — сказав Орлюк, намотуючись на білосніжний бинт. — Я про себе можу сказати лише одне: скільки не ходжу в атаки, крім роздратування й злості, нічого не відчуваю. Волосся на голові мерзне. — Орлюк обернувся до журналіста. — Я розумію, чому деякі навіть сивіють. Замерзає волосся, язик не слухається, кам'яні баби вдавлюють вас у землю, а земля двигтить і ворушиться круг тебе, й тягне тебе, тягне. То як і підвестися з неї, коли ти при своєму розумі. Тоді настає така мить, що один якийсь з роти, не знаю вже, він там чи я, вискакує на прокльон усьому світу...

— Точно.

— Гітлеру собаці!

— А-а-а!..

— І вже не "ура" виходить, а не знати що! Ревище!

— Точно.

— А позаду вся Росія грізно на тебе: "Вперед! Чого прилип! Вставай!!! Не прогай секунди! Секунди не прогай!.." Ось картина. Чи ж не правда?

— Правда, Орлюче, правда! — загув весь медсанбат.

Орлюк стояв перед журналістом з піднятими на голову руками, з забинтованим голим торсом на тлі західного багрового сонця. Життєва снага його була такою дужою, що й під час важкого поранення, й тепер, втративши майже половину крові, він не знепритомнів, і тільки в

найкритичніші моменти непритомність брала над ним гору, але й тоді, випорскуючи на волю з-під гніту болю, його мозок продовжував працювати з надмірною силою, несучи його бозна-куди, неначе степового коня, що зірвався з приколу.

Це було в трете поранення під Сталінградом. Він упав з розгону в контратаці на земну кулю, і хоч куля вислизала з-під нього, він все-таки підвівся з закривавленим обличчям, але довше триматися на ногах не міг І знову впав, цього разу на великий, критий червоним сукном стіл, за яким товпились представники дружніх країн усього світу. Не ховаючи свого захоплення, вони зразу почали гучно аплодувати йому. Але він не зрозумів їх. Він ще не опам'ятався від оглушливого бойового грому й не розібрав, що то за люди — чи то журналісти, чи письменники, чи продавці, чи які інші персони світової історії, їх було багато. Вони були дуже різні, але всі однаковою мірою делікатні й винятково чемні.

Деякі з них, як видно з погонів, перевдягнуті були в військові кофтинки, що надавало їм, однак, не войовничого, а, навпаки, якогось ніби жіночого вигляду, їх виразні лагідні очі світились розумом і цікавістю, а свіжовиголені щоки грали таким благодушним рум'янцем, що Орлюк, якому притаманна була, як уже згадувалось, прямолінійність і запальність навіть у нормальному стані, раптом знавіснів.

Шматований нестерпним болем, закривавлений і брудний, він закричав, і важко, й голосно, й зло застогнав, і заговорив казна-що, а вони аплодували йому й навперебій записували кожен його стогін. Один з них знав російську мову й перекладав всю його фонограму на їх незрозумілу мову.

— Джентльмени, він просто кричить. В нього кінчився шок.

— Але що він кричить?

— Він кричить: "Мамо, заберіть геть м'ясо".

— М'ясо?

— Яке м'ясо? Запитайте.

— Що він має на увазі?

— Йому не подобаються консерви?

— Він лається, він вигукує брутальні лайки.

— Ай! Ай! Ай!!!

— Який хвацький хлопець!

— Ай, ай! Заберіть геть банки! — кричав Орлюк, плюючи кров'ю.

— Містер Іван, ви не кричіть, — лагідно сказав російською мовою дружній представник. — Джентльмени не повинні кричати. В цьому є певна частка похвальби. Ви можете бути смішним.

— Виходь на війну!..

— Містер Іван, ви не повинні так говорити.

— Що він каже?

— Він каже негарні речі. Він уже дорікає нам.

— Но?

— О! Він, без сумніву, дуже прямолінійний.

— Виходь на війну!!! Растуди-перетуди!

— Містер Іван, ваші слова надто декларативні, — сказав перекладач такою приємною й правильною російською мовою, немовби він народився в старому Петербурзі чи в Одесі. — Ви не повинні казати цього. Я хочу думати, що ви не простигли ще від вбивства цих фашистських молодчиків і тому такий збуджений. О, як ви повинні їх там колошматити!

— Колошмачу, чорти б колошматили вашу маму! Ай!.. — задихався Орлюк. — Чого ти посміхаєшся? Я не розумію тебе!

— Дозвольте, містер Іван, хто вас навчив ставитись до нас з таким упередженням? Адже ми ваші союзники. Ми поважаємо вас. Наш уряд поважає вас.

— Наш уряд також поважає вас.

— Ави?

— А я ні.

— Як — ні? Чому? Може, ви не зрозуміли запитання? Ви цілком свідомі себе?

— Так.

— То чому ж ви таке кажете?

— Мене часто ранять... Ай... Я кажу, що кажуть всі наші солдати, живі! Ай!.. Ай!.. — застогнав Орлюк на своєму закривавленому ложі. — Я знаю, що ви думаєте!

— Що він сказав?

— Він сказав, що знає наші думки.

— Слухайте, припиніть розмову! Він стомився.

— Дозвольте...

— Ви думаєте, нехай тече про всяк випадок, признавайтесь!

— Що тече?

— Кров моя!!

— Містер Іван, ви не повинні так думати.

— Мені боляче!!!

— Але ми за це любимо вас. Ми любимо вас за жертви. Ми захоплені вашим героїзмусом. У нас кожна дитина захоплена! Тільки пам'ятайте, містер Іван, гітлерівські фашисти такі жорстокі, як і підступні. Вони вже прищеплюють вам антипатію до нас за те, ніби ми щадимо свою кров, не шкодуючи вашої...

— А хіба не правда? — гукнув Іван. — Звичайно, ні. Адже вони обдурюють 1 декого із наших джентльменів. Вони запевняють їх, що ви хочете завоювати Європу. Це неправда, звичайно, але ви зрозумійте, який хитрющий ворог.

— Хитрющий? — застогнав Орлюк. — А чому ви не воюєте?

— Це воєнна таємниця. Він питає, чому ми не воюємо. Ми не можемо на це вам відповісти.

— Чому?

— Ми хочемо ввести в оману противника.

— Неправда! Де ваші солдати? Подати мені ваших солдатів!!!

Джентльмени зникли. З'явились веселі солдати, зовсім не схожі на відомих Орлюкові солдатів. Вони грали на губних гармошках бравурний мотивчик і посміхалися до Орлюка, як у театрі.

— Струнко! — закричав Орлюк, підводячись на закривавленому столі. — Ви ображаєте мої рани!!

Солдати вмить зникли.

На їх місці з'явився хірург і поклав на обличчя йому білу марлеву маску.

— Ай!.. Ай... Ай... Виходь на війну! — заплакав Орлюк і зірвав маску. Потім він підвівся з столу. І тут він помітив, що він величезний, метрів з двадцять, коли не більше, заввишки. Він стояв закривавлений на п'єдесталі, як пам'ятник, освітлений прожекторами. На ньому була його солдатська шинель. Голова його майже торкалася стелі великого залу.

В залі повнісінько добре вдягнених крихітних незнайомих людей.

Вони дивились на нього зворушено й байдуже співали знайомий дорогий мотив.

Раптом він покинув їх. Він зробив це якимсь одним рухом і полинув до хмар. Потім він плив морем, чи, вірніше, не плив, а летів понад морем, без літака, просто, як пташки, і море клуботіло під ним, як велетенська ваза з перлів, і звучала дивна музика, а над морем клуботіли такі ж казкові хмари. І все звучало захватом безмежжя, безкрайності.

Потім він опустився на воду, і ним почало кружляти з неймовірною швидкістю й раптом потягло вниз, у бездонну водяну воронку.

— Іваночку, Іваночку! — почулися крізь музику здалеку звідкілясь рідні голоси.

— Іваночку! — кричали на березі його батько, мати, дід, сестри та Уляна.

Тоді, зібравши останні сили, він виринув з ворон-ки на поверхню й закричав:

— Я тут! Живу-у!..

— Молодець! Оце я розумію, оце боєць! Під хлороформом, з-під ножа подає сигнали! — казав хірург, обробляючи пораненого Орлюка, якому все це примарилось.

— Живи, любий мій! Живи хоч сто років... Бинт?

— Приймаю командування! — вигукнув Орлюк, випірнувши на мить у буття й знову непритомніючи.

— Ні, вибачте! Тут уже я командую! Так. Тримайте! Так... — бурчав хірург. — Давайте, хто там далі!

— Приймаю командування! За мною, вперед! — Орлюк піднімав солдатів в атаку.

Окопувався під кулями, працюючи лопатою, аж зуби скреготіли, до сьомого поту.

Перебігав з воронки в воронку, в поросі, в бруді, в снігу. Переносив убрід через річки поранених товаришів, сам мало не тонучи.

Кидався в атаки з криком — ура-ура-ура!

Брів з товаришами по глибокій осінній багнюці, несучи важкі мокрі колоди для переправ.

Витягав гармати з вибоїн та ям, машини, що забуксували, легко при тому посміхаючись і жартуючи, тому що кінець кінцем наша справа справедлива, ми переможемо.

Наводив переправи по горло в воді, під диявольським обстрілом, серед битої криги.

Спав мертвим сном на двадцятиградусному морозі в снігу, коли санітари, поклавши поранених на ноші, почали брати і його.

— Сплю, куди тягнете! Живий! — гукнув, прокидаючись, до санітарів. — Клади назад! — І знов задавав хропака. Може, снилися йому тоді батько-мати далеко десь за Дніпром. Скільки боїв попереду!

Вони лежали на печі, Демид і Тетяна Орлюки, і хоч були вони в чоботях і кожухах, їм було холодно. Стара піч вже не гріла. Вона стояла біла, під зоряним зимовим небом, неначе вві сні, а довкола диміло, попеліючи, пожарище. Хату спалено, а старого Демида нещадно побито. Не жити вже Демидові на білому світі, бо ж такий він синій та пухлий, і так нестерпно болять руки-ноги, й болить голова, й ніхто вже не прийме в хату переночувати, — погоріли хати до одної, спалено село аж по саму річку, а на Заріччі що не хата — повнісінько окупантів.

І ніде не співали, хоч і був Новий рік. Тільки здаля, з-поза річки, долинав часом п'яний фашистський рев, та одинока жіноча душа розпачливо кликала на поміч:

— Рятуйте-е-е!..

Був великий мороз. Холодні зірки мерехтіли в темному небі, і нескінченний Чумацький Шлях простягався у вічність двома велетенськими кривими коліями.

Притулившись до холодного комина, Демид тихо

стогнав:

— Ой... Затопи, Тетяно, піч. Щось не нагріюсь ніяк. І вижени отих-от, як їх, коней, чи що... Хай не гудуть мені... Бачиш, знов повна хата...

— Добре, вижену. Киш!.. — сказала Орлючиха й махнула рукою на пожарище. — Вже нема. І вже тобі тепло,правда ж?

— А вірно, що правда. Ой...

Демид стишився, і на його змученому обличчі промайнула ледве помітна усмішка. Він посміхавсь увесь свій вік — у радощах і в горі, в веселощах і в праці, і в незлобивому глузуванні з людей і з самого себе.

— Вже ми німці тепер, Тетяно, он що. І діти наші теж пропали. Блукатимуть по чужих державах.

— Та що ти, Демиде. Всі будуть удома, й ніякої Німеччини не буде.

— Справді? Ну, спасибі...

— Все минеться. Відшумить, як хуртовина, — сказала Тетяна.

Але хуртовина не вщухала. Знову насупилось небо, в каламуті хмар потонули зірки, снігом замело по руїнах.

— Рятуйтеї.. — долинало крізь заметіль.

— Це ти, Тетяно? — сказав Демид, ніби прокидаючись зі сну або щойно повернувши з далекої дороги.

— Я, Демиде, Тетяна. Тобі погано?

— Заспівай мені, Тетяно, колядки.

— Колядки.

— Еге ж. Може, я помираю. Так хочеться спати. А воно ж різдво. Гості поприходять. Іван з дівчатами. Га? Іван!.. Заспівай про нашого Йвана.

— Про Йвана? Ну, добре...

І полинула в темінь хуртовини стародавня колядка Орлюкової матері:

Молодець Іваночко та вибив ворота, —

Святий вечір!

Пу-гу-у! — вила-гула хуртовина, заносила країну завальними снігами, замітала бездомних, розорених по лісах та болотах.

Ой вибив ворота у чужі городі, —

Святий вечір !

Та назбирав війська аж землі важко, —

Святий вечір!

А молодця Іваночка цього вечора викликали до штабу дивізії, куди приїхав командуючий армією Глазунов.

— Орлюка!..

— Старший сержант Орлюк з'явився за вашим розпорядженням!

Сержант Орлюк стояв у землянці перед генералом Глазуновим у повній готовності. Це було вночі в донецьких степах.

— Завдання одержали?

— Так точно, товаришу генерал армії!

— Це завдання, Орлюк, виняткової ваги. Його успіх — не тільки наша перемога, це збереження тисячі людей. Завтра ми втратимо приблизно... ну, не буду передрікати. Багато залежатиме від успіху вашої розвідки. Зрозуміло? Отже, на вашій розвідці доля приблизно п'яти тисяч ваших товаришів. Я ніколи не перебільшую. Зрозуміли?

— Так точно, товаришу генерал армії!

— Я її доручив вам.

— Єсть...

— Підождіть. Перша умова — ви це зробите з своїм відділенням зараз же. Орудуйте ножем, багнетом, чим хочете. Але жодного пострілу, жодного вигуку. Цілковита, так би мовити, хімічна тиша. Зрозуміло? Язика приведіть.

— Єсть!

— І ще. Наказую персонально повернутись живим.

— Єсть, виконати тихо й привести язика.

— Все.

— Дозвольте виконувати завдання?

— Ідіть...

Орлюк віддав честь і, круто повернувшись, вийшов.

— Сержант Орлюк! — почув він генералів оклик, коли вже причинив двері.

— Сержант Орлюк!

— Орлюк!

— Єсть, сержант Орлюк!

Генерал Глазунов підійшов до сержанта.

— Ви мене пам'ятаєте? — запитав він зовсім іншим, тихим голосом.

— Так точно.

— І відразу впізнали?

— Так точно.

— Чом же ви не сказали?

— Винуватий, товаришу генерал.

— Не гаразд. А все-таки?

— Я тоді дуже вас лаяв.

— Материв?

— Було всяке, — признався Орлюк і почервонів.

— Гарний. — Генерал Глазунов звернувся до присутніх офіцерів штабу. — Несе пораненого командира дивізії і лає його матірно п'ять кілометрів.

— Винуватий, товаришу генерал армії, — я не знав тоді, хто ви. Бачу — кадр.

— Ну от. Добре, що я тоді був непритомний мало не весь час і нічого того не чув.

— А зовнішність у вас, товаришу генерал, чимала,

пудів на шість, а кругом всі поранені, ну, хоч плач, а тут противник насідає, а тут ще й річка. Переправа розбита...

— Так ти лаяти?

— Ні. Ви самі почали кричати й лаятись. То я тоді бачу, що ви мене втопите в нервовому стані.

— Ну?

— Вдарив... по голові, щоб заснули.

— Чим вдарив?

— Кулаком... Чим же?..

— І я заснув?

— Так точно.

— Гарний. Уплав тягнув?

— Точно. Потім на собі. За річкою вдвох тягли. Той поранений хлопчина, що допомагав мені потім, лейтенант, казав, що він ваш син.

— Віталій?

— Точно.

— Нема вже Віталія, Орлюк... Ну добре. Спасибі тобі, брате. Як то кажуть — гора з горою не сходиться...

— А людина з людиною сходиться, товаришу генерал армії! — сказав Орлюк. — Дозвольте виконувати завдання!

Генерал Глазунов якусь мить помовчав. Він дивився на сержанта батьківським поглядом. Був засмучений і тривожний. — Іди, солдате. Виконуй свій обов'язок, — сказав він тихо, як рідному сину.

Не наша справа описувати в подробицях, де саме це відбувалось і перед яким наступом. Таке й подібне до цього діялось скрізь, де захищали життя й честь Батьківщини великі радянські люди, виховані для мирної праці.

Сержант Орлюк повз у снігу в білому халаті, а за ним білими грудками поволі просувались його гвардійці. Буря йшла зі сходу.

Перший гвардієць:

— Кришка мені зараз чи ні? Кришка мені зараз чи ні? Ні! Я дуже молодий, і мені властиво більш думати про смерть ворога. Взагалі, я можу думати тільки про гарне щось, і сон мені гарний приснився... Ага, правіше. Єсть, правіше, так... Тільки про гарне... Я вби ваю їх, це так. Це я уявляю собі точно... Дивлюсь на годинник: дванадцять нуль-нуль. З Новим роком, громадяни всього світу! З новим щастям!

(Це думки гвардійців. Слова промовлятимуть диктори. Самі ж гвардійці мовчки повзтимуть до своєї мети. —Прим. автора)

Другий гвардієць:

— Я не доповзу, звичайно, до Берліна, брати й сестри. Це дуже далеко. Де я, де Берлін. Подивіться на глобус. Ну, та чорт з ним. Я не про це думаю, не про смерть мільйонів моїх братів і ворогів. Берліна нема для мене. Є оцей от населений пункт... Ось він зараз...

Буря йшла зі сходу. Сніжна хуртовина розгулялася по всьому, здавалось, світу. Все живе залягло, заховалося в землю, в лігва, в житла.

Третій гвардієць:

— Страшно мені. В голові ні думок, ні почуттів. Я ніби розтанув, і холод розповзається в мене по кишках. Та я перемагаю страх, бо я хоробра людина. І сержант в мене попереду хоробрий душогуб, Орлюк, чума б його забрала. Ні, я подолаю все на світі присягою своєю. Все одно. Прощайте, брати й сестри, буду орудувати. На випадок загибелі сержанта приймаю командування.

Четвертий гвардієць:

— Пишуть. Написати можна все. Щастя померти в бою. Яке щастя? Не треба мені такого щастя! Ти мені махорки дай, скільки душа моя потребує. Без махорки я не воїн, розтуди твою Гітлера, Герінга,

Геббельса, Ріббентропа і весь світовий фашизм... Або горілки дають — сто грамів! Хіба це діло! Ти мені дай її раз на три дні, але щоб я почував. А тут мете, прости господи. Хоч би вже поранили чи чорти його маму знають. Ну, де ти тут, фашистська наволоч, де?

Орлюк:

— Вітре, вітре, солдатське щастя, заступи мене перед ворогом заметіллю своєю! Трудний і страшний повзу я до ненависної мети, так чи ні, так чи ні? Так! Посуваюсь точно. І взагалі — так, ні пера ні пуху... Приготуйсь! (Пошепки). За Батьківщину! Благословіть, мамо... Тихо...

Кинувся Орлюк на вартового фашиста й беззвучно

всадив ножа йому між лопатки. Метнулись гвардійці в Імлі й зникли в ворожих землянках. Завила хуга.

А його матінка випроводжала, Випроводжала,научала;

Ой ти мій синку, мій Іваночку, Поперед війська не вихвачуйся, Позаду війська не зоставайся. Держися війська та все середнього, Та за товариша за сердешного, А Іван матінки не послухався, —

плакала в хуртовину Тетяна.

— І добре зробив, — посміхнувся в думці сам до себе Демид. — Воювати — кров проливати.

Поперед війська мечем махає, Мечем махав, січе, рубав!..

— Отож. "А позад війська п'є та гуляє!" — прошепотів Демид, побачивши в сніжній віхолі всю проспівану картину.

— Дозвольте доповісти, товаришу генерал армії!— сказав Орлюк, виринувши з темряви перед генералом Глазуновим. — Наказ виконано!

— Добро. Ага, добро... А де Орлюк? — запитав генерал Глазунов, не відразу впізнавши Орлюка. — Ах, це ти, Орлюк?.. Ой-ой-ой-ой! Дайте йому вина!

Орлюка, справді, важко було пізнати. Обличчя його було бліде, все в липкому зеленкуватому поті й у крові, пошматоване ніби пазурами хижих птахів чи звіра. Темно-лілова подряпина над запухлим червоним оком в крові, пошматований мокрий халат у крові. Від нього йшла пара. Він хитався.

— Тиша цілковита, товаришу генерал, — сказав він пошепки і раптом затремтів — його морозило.

Генерал швидко підійшов до нього й по-батьківському обняв за плечі.

— Ух, ти боже мій. Ну що ти? Що з тобою? Поранений?

— Ні. Гидко, — махнув рукою Орлюк і, гірко посміхнувшись, глянув на генерала.

Випивши вина, він не захотів закушувати і, щоб ніхто не помітив, нишком засумував у пітьмі, посилаючи всьому проклятому світу гіркі свої докори й погрози, поки не здолав його сон.

А король не знає, військa питає, —

Ой коли б же я знав, чий то син воював,

Я ж би за нього свою дочку дав, — Святий вечір, —

співала Тетяна.

Демид посміхнувся й подивився на Тетяну останнім поглядом. Сніжна білизна вкрила його обличчя. Іній, що припорошив бороду, вуса й грубі пухнасті брови, забілів на повіках.

— Гукай, Тетяно, мороза та давай вечеряти. Сідай, Іване. Сідайте, дочки, — ледве шелестіли старі Демидові вуста. — Морозе, морозе, а йди куті їсти! Морозе, морозе, йди...

І мороз прийшов їсти кутю. Демидові стало тепло. І мороз, виявилось, ніякий не мороз, а його небіжчик дід Самійло, а сам Демид зробився малим хлопчиною і якось так легко й вільно ніби знявся й полинув у свято. І вже не Тетяна, а його молода красуня мати співала йому чарівних пісень — колядок, яких ніхто вже й не знає сьогодні. Вона співала про диво дивне, чудне диво, як у них на Петра та Дунай замерзав, а хто б віри не йняв — Демид сам там бував, — святий вечір! Демид сам там бував, — святий вечір! — шаблею лід рубав, — святий вечір! — шаблею лід рубав і коня напував. Добрий вечір!..

Лютувала хуга.

І рай далекого дитинства розкривався перед ними червоними маками, рожевим цвітом і васильками. Вони бачили його і в ньому заснули обоє, притулившись одне до одного.

На вустах у них застигла тиха усмішка до всього світу. Поступово їх замело снігом, і так їх і не знайшов ніхто аж до весни. А навесні довкола печі зацвіли вишні й груші, й тлін загиблих батьків злився з пахощами вишневого садка.

Дивовижні речі діялись на землі!

Минула весна. Минуло літо й зима. Пролинуло й третє полум'яне літо. Україна палала від Дону до Дніпра. Розгромлені в запеклих боях, котились за Дніпро величезні гітлерівські полчища. Під натиском грізної радянської зброї відступала гітлерівська Німеччина з усіма своїми сателітами. Висаджувались у повітря мости на Дніпрі. Високі пожежі довго осявали Дніпро від Поліського верхів'я до Запорозького Низу.

Чотири українських фронти рухались на захід чотирма залізними потоками. У всеозброєнні воєнного досвіду, здобутого під Сталінградом, Воронежем, Бєлгородом, Харковом, на Дону і в безлічі інших битв, вийшли радянські армії на Дніпро.

Дві стародавніх столиці замаячило вдалині на горбах. Тисячоліття слов'янства на Дніпрі благословляло подвиги потемків, і святі Київської зруйнованої Печерської лаври, що вперше побачили страшний суд, дивилися з своїх золочених уламків на темну воду великої слов'янської ріки.

— Дніпро! Це ж тут я купався! Це моя річка, братці! — Сержант Орлюк стояв по коліна у воді, а на березі на мокрому холодному піску стояли його бойові ДРУЗІ.

— Це мій берег, дивіться! Онде навпроти, якраз на горі, бачите, груші й вишні? То мої! А за вишнями й хата моя...

Але товариші не бачили ні вишень, ні груш. Бачив їх сам тільки щасливець Орлюк: вони зацвіли цієї осені в його серці.

Була темна ніч, одна з багатьох осінніх ночей, сповнених воєнних див і грізного солдатського щастя. Був сильний вітер. Дніпро неспокійно нуртував і кидався в імлі. Чорні хмари вгорнули всесвіт, і мряка стала стіною від землі до неба — глухого, беззоряного. Йшов дощ.

Раптом замигтів, запалахкотів огнями весь правий берег від Києва до Вишгорода й Межигір'я, й стало видно гори за Дніпром, і Дніпро, й піски Лівобережжя. За пісками в прибережному лозняку й далі за лозами у лісовій пітьмі, краяній безліччю вибухів, кипіла робота.

Рубали щоглові сосни й вікові дуби, пиляли дошки, стругали колоддя, палі для мостів, кріпили понтони, плоти. Тисячі найрізноманітніших засобів переправи — баркасів, човнів-душогубок, плотів, бочок, дощатих воріт і всього, за що тільки могла вхопитись людина, щоб не потонути, — все рушило на людських плечах через зарості до Дніпра.

Важкі колоди й слизькі дошки випорскували з рук, падали в ковбані разом з людьми, але десятки тисяч теслів, саперів, понтонерів, мостовиків не помічали ні скалок, ні подряпин, ні геть стесаної шкіри на своїх мозолястих руках і змуляних спинах, забували, що не спали вже дві доби й майже не їли, тому що ніколи було їсти, і їжа стигла в куховарів. Попереду був Дніпро, і кожен, від генерала до солдата, розумів, що треба поспішати на правий берег, поки розбиті в лівобережних битвах гітлерівці не отямились.

Підтягалась величезна артилерія, а від Переяслава-Хмельницького вже підкочувались до Десни танки славнозвісного Кравченка, але, не чекаючи на повний склад підкріплення, командування фронту звеліло солдатам і офіцерам армії Глазунова перейти Дніпро.

— Все... Починаємо! — сказав генерал армії Гла-зунов і, поглянувши на годинник, підвівся над картами. Підвелися й усі генерали, полковники, командири й політпрацівники. Військова рада закінчилась.

— Залишилась година. — Генерал Глазунов обвів очима всіх присутніх і сказав дуже тихо:—Забудьте на цей час накази, труднощі, всю суєту, весь механізм війни. Ідіть до солдатів і скажіть їм найголовніше. А найголовніше зараз — це добре слово. Скажіть їм найкраще, що підказує ця ніч. Я знаю: їх не трз-ба ні переконувати, ні примушувати, — перед

ними Київ. Але Дніпро від цього не мілкіший, і ворог не слабший. Це велика ніч. Тому не бійтесь великих слів. Скажіть їм, що сьогодні в усьому світі нема людей ні прекрасніших, ні чистіших, ніж вони. Міряйте життя й смерть великою мірою. Скажіть найпростішій рядовій радянській людині-солдатові, чиї діди й прадіди вимолювали собі в бога за копійчану свічку дрібок безсмертя, скажіть їй, що вічність сама стукає до її грудей цієї ночі. Ідіть.

— Солдати великого Радянського Союзу! Форсуємо Дніпро!..

Полковник Рябов, Зарубін, Федорченко й інші полковники й підполковники пояснили солдатам наказ

командування. Полки стояли в імлі. Наказ був точний, і кожен давно вже знав свій маневр і передумав безліч думок, готуючись до переправи.

— Тисячу років тому тут приймали хрещення наші предки. Сьогодні в цю священну ріку увіходимо ми! — Полковник Федорченко, незвиклий до високих слів, вробив паузу, наче дивуючи собі самому. Він ніколи ще так не говорив, але відчував, що генерал мав рацію, що саме ці слова потрібні були солдатам зараз. І сам він був сповнений благородного відчуття історії. Голос його був ясним у тумані й глибоко людяним: — Хай же кожен з вас подумає, нащо він народився на світ у цей знаменний час! Чого чекають від нього народи? Якого подвигу! Роздивіться. Прислухайтесь кожен до голосу своєї душі. Чи вільна вона від тягаря особистого, спогадів, бажань?!

— Смерть фашистським окупантам! — глухо відповів полк з імли.

— Це велика ріка, — казав майор Підсікайло своєму батальйону вже край берега. — І хоч мости всі зруйновано, ми, однак, будемо на тому березі. Так звеліла нам Батьківщина.

Майор Підсікайло подивився в той бік, де під осінніми вітрами нуртували дніпрові хвилі, й грізно нахмурився. Дощ періщив його під вітром, та не про дощ думав командир батальйону.

— Чого ж нам побажати цієї ночі й що заповісти нашим нащадкам, якщо, виходячи з усіх даних, чимало з нас зачепить, так би мовити, снарядом, або накриє хвиля? Заповімо їм, браття... — Підсікайло ще раз глянув на кручі київських висот. — Тобто, я хочу сказати, що коли наш час настав, значить, заповімо їм безсмертя!

Батальйон. Смерть фашистським загарбникам!

Підсікайло. Значить, пояснюю: перед нами не просто той берег Дніпра. Перед нами, так би мовити, той берег долі. Все! Перший човен веде сержант Орлюк!

Сержант Орлюк (в човні). Не озиратись — раз! Цілковита тиша — два! Дивись обома — три! Давай!

Так почалася ця битва. Спочатку пішло їх небагато, якихось півдесятка хистких човнів. Хвилі кидали ними в різні боки, розносили їх, захлюпуючи бризками. І пітьма, хоч око вийми. Але коли на півдорозі спалахнув раптом з правого берега ворожий вогненний вал і все осяяло феєричне світло, побачив Орлюк, який грізний Дніпро був перед його хатою. Вода клекотіла й пінилась від куль. Освітлені вибухами, водяні смерчі від мін та снарядів розтинали пітьму й спадали на тих, хто плив і тонув, важкими студеними потоками.

Геть-чисто вся ріка, скільки оком кинь, праворучі ліворуч, рясніла бійцями. Вони пливли, простуючи вперед і вперед, туди, до смертоносних вогнів, на рибальських човнах, на плотах, на бочках, на позриваних з ворітниць воротях, озброєні самою лиш легкою зброєю й мужністю.

Вони перепливли ріку. Батальйони Підсікайла, Сави, Нефедова, Чупая перші кинулись на правий берег, показавши приклад відваги на довгі часи. А перші з перших переможців Дніпра — Конак, Сокольников, Третьяков і Трохименко стали історичними солдатами. Сконав тільки Євген Баряк уже на самому березі в них на руках, та сержанта Орлюка не стало.

Коли його човен перевернуло й підкинуло вгору вибухом снаряда, він, поранений, вилетів з нього й шубувснув далеко у воду, й холодна бистрина понесла його вниз за течією разом з тисячами його сучасників. Промайнули перед очима берег, вишня, хата, й нічого не стало.

Страшний був Дніпро, потемнілий від крові. Каламутна хвиля.

— Далі!

Перед хірургом лежав Орлюк.

Відтоді, як чиїсь добрі руки витягли його з води, минуло кілька днів. І що не день, йому гіршало. Жар у його позбавленому крові тілі перейшов за сорок перший градус. Страшна газова гангрена вразила його руку. Рука лежала поряд нього розпухла до неймовірного розміру, темна, в багрово-синіх плямах та пухирях, і нестерпно смердюча. Три дні не спускав з неї очей Орлюк. Він дивився на неї, як на смертельного ворога.І мовчав.Руку Орлюкові врятувати не можна вже було.

— Пізно, — сказав хірург до свого помічника, — доведеться відтяти руку.

— Відтинайте! Ріжте швидше! — рішуче й швидко сказав несподівано Орлюк.

Здивований хірург повернув голову. На нього дивились широко розплющені серйозні Орлюкові очі.

— Ріжте швидше! — наказав Орлюк і навіть мотнув головою, ніби відкидаючи непотрібну руку.

Не допомогли Орлюкові ні протигангренозна сироватка, ні спроба переливання крові. Його спорожнілі кровоносні судини спались і тепер чинили вже опір введенню крові. Від плечового суглоба гангрена поплазувала вже через надпліччя до шиї. Розпухле плече являло картину грізну й нестерпну.

Коли його перевезли в тиловий госпіталь, він був уже без пульсу. Він був безнадійним. Життя покидало Орлюка. Але він не здавався. Свідомість не затьмарювалась ні на хвилину, й жодна душа в палаті не почула жодного стогону. Він мовчав, і вся його воля пішла на цей напружений і мовчазний опір смерті.

— Як ти себе почуваєш? — спитав хірург, що був на обході палат, і взяв його за руку. Пульсу майже не було.

— Нічого... Добре... Скажіть, докторе, жити буду? — прошепотів Орлюк, вдивляючись докторові, вдавалося, в саму душу.

— Жити? Обов'язково, аякже! — вдався хірург до своєї звичайної рятівничої брехні й, бачачи, що Орлюк вже помирає, що йому лишилось якихось кілька хвилин життя, відійшов до другого пораненого, не призначивши йому навіть перев'язки.

Орлюк зрозумів, що надія покидає його назавжди.

— Стривайте!.. Доктор!..

Хірург зніяковіло озирнувся. Орлюк прочитав його думки.

— То перев'язка вже не потрібна? Га? — спитав він, згоряючи в огні своєї гангрени й обпалюючи його палаючим поглядом.

А що сказати хірургові? Що казати хірургам щодня біля постелі вмираючого?

І пішов хірург з лікарями й сестрами-жалібницями до перев'язочної, а Орлюк відкинувся на подушки й заридав,Пригадав він свою Київщину, золоту свою країну, свої розлогі лани, сади. Старий Дніпро замигтів у його пам'яті своїм вічним святковим простором. Пригадалась Уляна, з якою мріяв прожити життя над прекрасною своєю рікою.

— Де ти, Улю? Поглянь на свого Івана! Бачиш?.. Заметався сержант на своєму смертному ложі. Забився, неначе підбитий птах. Не помирати хотілось

Орлюкові — жити!

Раптом з'явилась Уляна, або що інше привиділось йому.

— Ай! — застогнав Орлюк 1 глянув по палаті, а в палаті самі тільки поранені на білих койках.

— Ось де я...

І раптом він встав.

Обійшовши всі палати, хірург Богдановський зайшов у перев'язочну й, розпорядившись щодо перев'язок, присів край вікна, чекаючи на початок роботи.

Ранок був сірий, хмарний. Богдановський опустив голову на руки й замислився.

Несподіваний дужий стук у двері примусив його здригнутись. Хірург озирнувся — Орлюк!

Він стояв у дверях в самій білизні, в мокрих від крові й гною бинтах, вкритий холодним потом.

— Перев'язку!.. — застогнав Орлюк і, витягнувши вперед праву руку, попрямував до столу. — Жити хочу! Давайте перев'язку й усе, що там треба!..

Сержант Орлюк ішов до операційного стола, хитаючись і заточуючись, як на палубі корабля в ураганному морі.

Вражений неймовірністю того, що сталось, хірург застиг. Страшний був Орлюк і прекрасний.

— Ви думали, я вже помер? Я живий! — заметався Орлюк, шукаючи опору здоровою рукою.

— Перев'язку! Перев'язку дайте... Жити хочу!!! І Орлюк упав на руки підбіглому хірургові. Схвильований хірург підняв його, як хлопчика, й поклав на стіл.

— Ви гадаєте, нам пощастить його врятувати? — запитав його асистент, що вбіг саме до перев'язочної, й почав подавати зі звичною точністю інструменти.

— Він уже сам себе врятував, — сказав хірург дзвінким голосом. — Держіть. Так... Та держіть, хай йому... Ну!

З хірургом сталось щось дивне. Він зовсім перемінився. Він почав працювати весело, з надзвичайною енергією і, працюючи, він милувався сержантом.

— Ах, ви подивіться, який велетень! Яка грудна клітина! А плече яке, га? — захоплено казав хірург, оброблюючи страшну Орлюкову рану перекисом водню й накладаючи на неї асептичну пов'язку.

— А ноги якії А шия! А хода яка! Ви бачили, як він увійшов? Стрункий, як бог. Камфору!.. Так... Прекрасно. Ах, який юнак! Ви погляньте, які м'язи. Як він увійшов!

— Але ж як він увійшов? Він же був лежачий хворий! — здивувалась медсестра.

— А що ви там тямите! Курка!

— Не смійте мене ображати.

— Пробачте...

— Але де він набрався сили? В нього ж не було пульсу? — сказала друга сестра.

— У нього була воля... Тримайте!.. Тримайте або йдіть під три чорти!

— Ви думаєте, він житиме?

— Він житиме довше нас з вами! Тримайте!.. Так... Повірте мені, він зробив для свого життя вже більше, ніж ми робимо зараз... Бинт!

Хірург працював з незвичайним натхненням. Ніколи ще не прагнув він так пристрасно врятувати людське життя, як зараз. Іван лежав перед ним непритомний, але його могутня воля до життя й боротьба передались хірургові й заполонили його. Він забув свою втому, свої безсонні ночі й працював, як після чудодійного сну й ванни, працював легко й радісно, і сонце, що вигулькнуло на хвильку з хмар і зазирнуло в операційну, немовби посміхнулось до нього, як обіцянка щастя. Так сила опору смерті вмираючого помножила силу волі лікаря, і цю силу лікар повертав хворому сторицею. Вливши йому ще раз протигангренозну сироватку й півлітра крові, він наказав дати йому теплого вина й

гарячого чаю й довго гріти його грілками. Поступово пульс у нього почав відновлюватись, порожевіли щоки, і Орлюк розплющив очі.

В сірих очах горіло ще те саме запитання. Всі четверо — хірург, асистенти й сестри — кивнули йому й відвернулись від складного напливу почуттів.

Орлюк глянув на хірурга й посміхнувся.

— Ви виграли генеральну битву майже без будьяких засобів для перемоги, — сказав схвильовано хірург. — Дякую вам. Ви навчили мене жити. Я схиляюсь перед благородством вашої волі.

Коли Орлюка везли з операційної на койку, йому аплодувала вся палата. Поранені з гордістю дивились на свого товариша й кричали йому "ура", й койки двигтіли від їх благородного зворушення. Це була велика хвилина злагоди, єдності, щастя. Все посміхалося Орлюкові — всі люди, стіни госпіталю, небо. Відчинились білі двері.

— Товариші поранені, визволено Київ! — пролунав високий, чистий голос сестри ще з порога.

Гучне "ура" підхопило Орлюка, підживило його сили, й він побачив свій Київ — Золоті ворота. Щоправда, не зразу він його побачив. Понад місяць минуло, перше ніж позбувся він своїх ран і поїхав на поправку додому, в рідні Павлівці.

Мине ще півроку, а може, й рік. За невмолимими законами війни, після небачених пожарів наших міст спалахнуть аж до неба ворожі міста. Впаде Берлін. Гітлер зникне, впадуть його друзі, скуштувавши отрути з скляних ампул. Дантовими рядами побредуть полонені по сплюндрованих своїх вулицях, серед битої цегли, пороху й тліну руїн, похиливши голови, не пізнаючи, не розуміючи, жахаючись. Стрілятись почнуть натхненники безглуздих Drang'ib nach Osten, трагічної Німеччини

й вішатимуться на шовкових шнурках з дітьми, вівчарками й вовкодавами серед речей, яким належали їх неситі обдурені душі.

Пам'ятники імператорів та їх коней з бронзи, і їх орлів і левів з люто роззявленими пащами впадуть потрощені під ноги, і будуть кинуті додолу їх знамена, ці трагічні символи великих хибних думок правителів німецького народу, які даремно шукали щастя за допомогою штика майже сто років... Нічого не знайдено, крім спустошення і загибелі цвіту людського.

Але все минає.

Нові знамена — і не ворожнечі вже, а згоди і дружби — заполум'яніють над багатьма розкрілаченими столицями, й цілі нації в захваті плескатимуть їм з слізьми зворушення, припадатимуть на площах до сірої солдатської шинелі сержанта Орлюка, питатимуть, звідки вона, де шита, ким заворожена, чи багато разів прострелена. Потім багато хто з них вгамується згодом, бо все минає — і захват, вдячність, і неповне просвітлення — і, підкоряючись злобі дня, життєвій пошлості й застарілій інерції пропаганди, почнуть, можливо, ганити шинель за недосконалий крій і дражливий некомфортабельний запах чужих далеких рівнин.

Але господь з ними, з столицями, з захопленням і з чужим комфортом.

— Додому!

— Нехай воюють дипломати! Хай журналісти проливають чорнило! Зупинись, кров! Прийди скоріше, мир!

— Хай живе перемога! І мир!

— Хай живемо ми!

— Хай живу трохи і я, Іван Орлюк, сержант. Ось вона, моя станція. Бувайте здорові, товариші мої!

— Бувай здоров, Орлюче! Кляняйся від нас своєму дому і всій фамілії. До побачення! Не засиджуйся!

Товариші випили ще раз на прощання, і Орлюк, що дістав відпустку для поправки, висадився з вагона.

Поїзд пішов на фронт.

Орлюк оглянувся навколо — станції нема. Тиша. Така тиша, що в нього задзвеніло в вухах. Він навіть похитнувся. Час, що три роки мчав із швидкістю снаряда, раптом зупинився. Яке дивне все. Де ж люди? Де прапори, плакати? Тихо. Батьківщина не вийшла зустрічати свого сина. Не вийшли ні батько, ні мати, ні сестри,ні вона.

Не було ні прапорів, ні привітання. Радіохвилі не сколихнули ще довколишнього благовістям Перемоги. Не було народу. Не було нічого, про що мріяли захисники Батьківщини, ляскаючи зубами й зброєю так довго. Все це буде за другого повернення.

А зараз Орлюк стояв на своїй сплюндрованій землі, на свіжих слідах недавніх битв. Перед ним простерлись його рідні руїни. Це були мертві переддвір'я Києва — стерті з лиця землі Бровари, Дарниця, Слобідка, Вигурівщина, випалений Труханів острів. Понівечені устої зруйнованих вибухами дніпровських мостів підносились над повіддю потворними голими кістяками. І скрізь, куди не кинь оком, бачив Орлюк страшні сліди руїни й нещадного палійства. Тільки трупами вже не тхнуло, їх вже прибрала земля. Життя перемагало. Вже зеленіли тополі, верби. Починалась весна.

Пройшовши через Київ, Поділ, поминувши Вишгород дорогою війни, весняного вечора сержант Іван Орлюк прийшов у своє село й спинився біля рідної хати.

Хати не було. Була сама піч з високим комином серед руїн біля груші. Спочатку йому здалось, що він помилився, що це не його хата, тобто не його піч. Він почав роздивлятися, щоб по суміжних будівлях переконатися у власній помилці. Але пустка була навколо, і все було незнайоме. Лиш де-не-де стовбичили такі ж самі печища, й тільки попід горою тулилося кілька хат, та й то безверхих.

Дома він чи ні?

Дома.

Орлюк пізнав це по груші.

Хто не впізнає своєї старої груші, цього дерева пізнання добра свого дитинства?

Так, удома Орлюк.

Ось його хата, біла, з теплою солом'яною стріхою, порослою зеленим оксамитовим мохом, архітектурна праматір пристановища людського. Незамкнена, повсякчас відкрита для всіх, без стуку в двері, без "можна?" і без "увійдіть!", житло просте, як добре слово, й законне, немовби створили його не людські руки, а сама природа, немовби зросло воно, як плід серед зелені й квітів.

Не було в ній челяді. Не було ні вітальні, ні спалень, де довго висипляються, не було місця для лінощів. Не було на білих її стінах ні фамільних портретів, ні шкірою оббитих крісел, ні скринь у кутку, ні панцерів предків, бо рубались предки в давнину з непокритими грудьми. Були хлібороби батько й мати, що весь вік творили хліб і мед для людей.

Де вони? Куди поділися з цієї прекрасної хати? Де поховані? Які прокльони шепотіли перед смертю? Чому так тяжко й так мало щастя? І час так летить, і історія так швидко старіється, ніби хата щезла вже давним-давно? Тільки смуток залишився на печі, щемить розлука й ще щось.

Орлюк плакав. У цю хвилину він любив свою хату над усе в світі, дужче за всі палаци й храми, що є на землі. Скільки він марив нею в багнюці, в ямах, у воді й вогні. Скільки думав про неї, як боявся не побачити її, проносячись по чужих руїнах. Скільки розставань, невтішних розлук, марних, не здійснених чекань пішло з цієї хати з вогнем і димом?

Коли вона ще була жива й кущики пшениці проростали на її зеленій старій стрісі, і кругом було безліч насінин, і була вона привітна, як мати, однак споконвіків кидали її, і хто кидав — рідко повертався. Носило його вітрами по світах, або й сам він бігав, як той собака, за випадковим чужим возом, і тільки зрідка згадував її, як щасливе дитинство, як свою юність занапащену й свою мову призабуту, й звичаї, і вірування, й красу неба й землі.

— Я не славословлю тебе, моя стара хата, — здавалось, примовляв Орлюк, підхоплений нестримним потоком найважчих почуттів. — Коли нема в живих ні батька вже, ні матері, ні лагідних сестер моїх, і нікого, й тебе самої вже нема, що мені пишатись, що втішатись твоєю неіснуючою старою дірявою стріхою. Я навіть не пригадаю чи й справді була трохи далі клуня з чорногузом, чи то наснилось мені. Ніхто не дорікне мені, що я вихваляв тебе чи ось плачу за тобою тяжко, чи вславляю тебе своєю зброєю й ранами. Я прощаюся з тобою. Я казав ще перед великою війною, коли було мені весело, і я багато хотів: щезни з моєї землі! Хай тебе не буде! Обернись на хороми, вкрийся залізом, підрости, підведись над садами, роздайся вшир і вгору. Хай гасають по твоїх просторих кімнатах веселі діти, хай спочивають і розкошують у достатках і щасті дозвілля твої люди. Хай це будеш не ти, аби лишень щез смуток і клопіт з твоїх кутків і холодних твоїх сіней...

Прощай. Тебе нема. Я страждаю. Мені жаль. В тобі так хороше пахло старовиною й спокоєм, холодною м'ятою й висхлою гвоздикою. І з доброї твоєї печі пашіло борщем і свіжим хлібом, печеними й сушеними яблуками, насінням, зіллям, корінням. А в сінях твоїх пахло маком, гниличками й хомутом. Нема тебе, й ніде мені прихилити свою голову. Крізь твої малі віконця так лагідно зазирало сонце з соняшниками, й різними квітами, і всіляким пахучим зіллям. А на покуті над білою скатертиною стола й темний білобородий бог у срібній ризі, і Шевченко, і Ворошилов, і козак Мамай, і Будьонний, і Георгій Побідоносець на білому коні, і ще якісь добрі люди й боги дивилися з стіни на піч і на поріг, і на всякого доброго чоловіка, що скидав шапку, ставши на дверях, дивились лагідно й мирно, ніби припинивши трудне й завзяте своє змагання, й проживали в мирному товаристві й злагоді, розмовляючи, коли нікого не було в хаті, з домовиком, що жив за комином у каглі, і з принишклим, старим-старезним українським чортом, і снились усі гуртом бабусі вночі, поки не хрестилась крізь сон бабуся, бурмочучи з переляку "Ом'яця й сина".

Довго стояв Орлюк у тяжкому заціпенінні. Дорогою війни неподалік пропливали на захід величезні, неначе кораблі в морі, багатотонні машини з народом. У весняному небі рокотіли літаки. Смеркало.

Заглибившись у тисячі спогадів, у споглядання картин незчисленних пожеж, що в них його хата була лише іскоркою в степу, Орлюк не помітив, як неподалік від нього, висадившись з проїжджої вантажної машини, зупинився молодий солдат у сірій шинелі, великих чоботях і шапці-вушанці.

Орлюкові було не до солдата. Доля батьків, стертих, здавалося, з лиця землі, заступила від нього весь світ. Між тим, солдат поволі підійшов до груші й, раптом обійнявши її, так якось сумно пригорнувся до неї. Здавалось, він плакав, поринувши в свою самотність, нічого не помічаючи довкола.

Помітили вони один одного не відразу й, навіть побачивши, не зразу кинулись назустріч, таким неподібним було все на ту давно минулу дійсність.

— Невже це ти?

— Іване?

— Уляно?! Уля!

Вони й не вони! Ті ж самі й не ті! Майже зовсім не схожі. Ні, схожі! Але чому все стало інакшим? Чому весь світ такий несхожий?.. Де воно? Де воно?

— Чи ж це ти?

— Іване!

Від цього обоє вони заплакали, а тут ще двов поранених пройшло, обнявшись, в пом'ятих землистихшинелях, — теж, певно, зійшовши з машини, прямували дорогою життя і смерті. І так ці забинтовані солдати пройшли десь до своїх попелищ і так співали "Забіліли сніги", що не те що живі, а й мертві не витримали б, такою великою була влада пісні там, де вона повсякчас народжується.

Он і заболіло тіло, козацькеє біле, ще й голівонька.,.

Сотні розпитувань, сотні дотиків. Запитання стикались одне з одним на близькій відстані, впритул, громадились, розсипались, збочували, і все здавалось не тим, не головнішим. Але любов розумна й прозорлива. То посміхаючись, то придивляючись одне до одного з глибокою увагою, вони майже відразу відчули, що вони перемогли, що ніяке ні зло, ні помилка, ні нещастя не стало між ними, й відкрилась їм радість життя.

— Скільки раз мені здавалось, що я виносила з бою тебе. Сотні раз здавалось мені, що це ти, що я тебе несу, тебе, Іваночку! — казала Уляна, обмацуючи груди й руки Орлюкові й не спускаючи з нього очей, як зачарована. На якусь мить в її очах спалахували ще в промінні радості старі страхи, так багато знала вона про смерть і каліцтво.

— Як же ти живий зостався?

— Не знаю. А ти?

— Не знаю.

— Де ти була?

Вона була там само, де й він. Вона дісталася туди майже чудом. І коли, збиваючись і хвилюючись, вона відкрила йому лише соту частину перейдених шляхів, назв місцевостей, подій, відходів, маршів, і перемог, і знайомих імен, Орлюк зрозумів, що та легендарна сестра Уляна, про яку згадували поранені у багатьох похідних госпіталях на всьому щонайважчому шляху війни, яку з захопленням і вдячністю описували не раз Орлюкові, яка частенько була поряд нього в сусідніх частинах, що це й була вона.

Оселились Орлюк і Уляна в Орлюкової тітки Антоніни. Від неї й довідались про загибель своїх батьків, і матерів, і багатьох сусідів.

Іншим часом, за інших обставин, довго, певно, оплакували б вони цю страшну втрату свого роду, але війна — теж життя. Посіявши довкола таку безліч смертей, життя владно продиктувало їм свої закони. Іван і Уляна вирішили стати подружжям.

На превелику радість Орлюкові, в селі стояв ще штаб його підрозділу, а в сусідньому — штаб армії. Вони з'явились до генерала Глазунова вже як місцеві жителі просити, щоб він їх звінчав.

— Що?! Цього ще тільки й бракувало командуючому! — обурився вартовий офіцер, коли Орлюк виклав йому своє прохання. — Там опрацьовується план наступу, а йому тут загс влаштовуй! Хто його пустив сюди? Прізвище?

Орлюк відрапортував.

— А-а!.. Орлюк? — раптом з'явився на дверях командуючий і привітно посміхнувся сержантові. — Ну як, живий-здоровий?

— На батьківщині, товаришу командуючий. — Орлюк доповів генералові про свою наречену, про смерть рідних і про мету, з якою прийшли.

— Я прошу вас, товаришу генерал, зробити нам таку честь, та так, щоб усе життя згадувати нам цей день, як свято.

— Розумію, розумію, ось тільки не знаю, як це робиться. Не доводилось, — сказав генерал. — А що ви, приміром, хотіли б?

— Я не знаю, товаришу генерал, але що-небудь не таке, як було до війни.

— Ми хочемо, щоб гарно й трохи врочисто, — додала Уляна.

— Цілком вірно, щоб трохи врочисто, відповідно до умов місцевості, — сказав Орлюк.

— Добре, постараюсь. Тільки дайте мені подумати трохи, — сказав серйозно генерал Глазунов і, глянувши суворо мимо генералів і полковників, що стояли близько нього, наказав ад'ютантові приготувати цивільну чорну пару. А коли ад'ютант ледве-ледве, самими тільки очима посміхнувся, — він тут-таки суворо вичитав йому й мало не вперше за всю війну розсердився.

Уляна стояла сама в скромній хатині тітки Антоніни й скидала з себе звичайний свій солдатський одяг — скинула шапку-вушанку, сіру шинель, гім-настьорку, спідницю, поскидала важкі грубі чоботи, до яких насилу була звикла. Потім, помившись холодною водою, вона почала вбиратись перед дзеркалом в давно забуте, здавалось, дівоче вбрання.

Тут невеличке дзеркальце відразу почало показувати Уляні такі зворушливі зміни й перетворення, що вона аж розхвилювалась, ледве стримуючи сльози.

"Чи й справді це я? Невже я? Як хороше! Як же це добре, що я така! Яке щастя, що не гнию в ямі, не нидію в рабстві. Що я жива й отака от! Ой!" — дивувалась Уляна, торкаючи легенько свої брови, обличчя, груди.

Вона побачила, що в неї гарна ніжна шия й плечі, що в її великих темних очах спалахують іскорки не-розтраченої ніжності й юного натхнення, що вся вона легка й стрункa.

Вона дивувалася своїй вроді.

Перед дзеркалом у напівзруйнованій недогорілій хаті з важкої сірої солдатської шинелі воїна Великої Вітчизняної війни виникла, як таїнство, дівчина-наречена.

Материне шлюбне вбрання — біла сорочка, вишита великими червоними квітами, вишнева шовкова спідниця, теж у квітку, і веселе намисто з коралів, і розмаїті стрічки, — все так хороше пахло домом і давниною безтурботного дитинства, що Уляна, зачарована, забула на хвилинку про все на світі. Потім, вже зовсім вдягнена, вона глянула зненацька на свою сіреньку шинельку й заплакала. Кинулась Уляна до шинелі, пригорнулась, притисла до серця.

Рипнули двері, увійшла Антоніна.

— Місто якесь забрали, та не дочула.

— Яке?

— В базарі була.

— Яке місто? Хто казав?

— Та розсаду ж попродала.

— Місто яке? Що забрали?

— Атож. Та купила оце чорнобривців та маку.

— Коломию? Чернівці?

— Та барвінку трохи, та мальви.

— Та чи ви глухі, тітонько? Оглухли?

— Авжеж. Хай, думаю, цвіте собі. Так ото люблю, коли в горідчику квітки. Пам'ятаю, казала моя мати:

"Цей світ, як маків цвіт. Зранку цвіте, до вечора опаде!" Отак і все... Антоніна порозкладала на вікні насіння й почала поратись біля печі, великої, затишної, не перестаючи оповідати Уляні:

— Ото як стала Німеччина, то вони що? В партизани, та давай вже їх стріляти, оті твої Орлюченки. А вони тоді зайшли та півсела й спалили. Та дівчат до себе погнали, а нас по самий яр захопили та чисто всіх і постріляли в яру.

— От звірі!

— Еге ж. А я ж їх човном возила битись.

— Фашистів?

— Та ні. Партизанів отих! Везу якось їх, а вони, ідоли, як почали стріляти, ті вже фашисти, щоб їм добра не було. То я тоді кричу вже до партизанів:

"Не хитайте човна, потонете. Стріляйте тихцем. Що вже буде, те й буде!" Так і не судилося їм цього разу дістатися берега. Прострочили кулеметами всіх до одного. Сама ото я й зосталася в живих. Та зразу й не бачу, що вони мертві, і кажу це їм, нещасним: "Тихо, синочки, не хитайте човна..." — Антоніна схлипнула й підійшла до Уляни.

Так і постали партизани перед очима в Уляни, як розповіла Антоніна. Одні лежали, звернувши до неба бліді свої обличчя, й зорі погасли в їх мертвих очах. Інші похилили голови за борт і бачили зірки далеко внизу під собою, і здавалося їм в останню смертну мить, що пливуть вони в надзоряну сяючу далину.

— Ой не хитайте човника, синочки, не хитайте!.. Антоніна гребла, вибиваючись з сили, а води в човні прибувало. Потонули партизани на очах, як лежали, а її схопили поліцаї-хижаки й поставили перед есесівськими офіцерами на допит, мокру, биту.

— Не питайте мене. Нічого не казатиму, такі ви мені гидкі й бридкі. Убивайте. Все одно дітей моїх повбивали, щоб вас било од дорогу, щоб вас сира земля не прийняла...

Тоді гестапівець ударив її у вухо. Вона впала, її вкинули в яму, повну трупів. Потім в неї вистрілили й яму закидали землею. А вночі почала ворушитись земля, — Антоніна вилізла з могили, як праведна душа на старій картині страшного суду. І вилізли ще поранені Демид Сорока й Роман Клунний, які опритомніли вже в могилі. — Отак-то, голубонько,

щоб ти знала, — сказала Антоніна Уляні по довгій паузі. — Відтоді й оглухла я. Таж дурні дурнями, що там не кажи, нічогісінько по-нашому не тямлять, ну, як та деревина чи скотина, одне знають горілку дудлять та по-своєму — гала, гала. А гнали ж у Німеччину корів, свиней, коней, всякого добра. А людей вибрали — тисячі тисяч. Дівчат, хлопчаків, таж так було жалісно! Ой господи!.. Ну ж і забалакались. Піду город копати. Давай шинелю винесу. — Антоніна взялась за рукав шинелі.

— Не дам!

— Та навіщо вона тобі? Ти глянь-но на себе, — бо-женьку мій, молода та гарна, як квіточка, їй-бо, правда. Давай.

— Ця шинель найдорожча мені над усе в світі, — сказала Уляна, не випускаючи з рук шинелі. — Я її, тітонько, в скриню замкну, щоб діти мої й онуки дивились...

— Та негарне ж воно, що вони там побачать? Хіба що дірки.

— О, багато побачать!

— А, вигадуй! Стара шинеля, побита кулями, теж мені хвастощі, та брудна, — хто там на неї дивитиметься? Торочиш таке, а ще вчителька!

— Тому й кажу.

— А!.. Забувати треба, щоб не труїло душі. Геройство! Не геройство, а напасть, горе наше. Викинь з голови та думай про гарне та хороше. Онде вже їдуть!.. А, рятуйте мою душу...

Справді, кілька машин під'їхало до хати. На порозі став Орлюк з бойовими товаришами. Побачивши Уляну у весільному вбранні, Орлюк спинився в захваті й навіть ступив крок назад.

— Уляно?! Товариші, ви гляньте! Ні, ви подивіть-ся-но. Картина відродження!

— Поїхали!

— Вже? Дайте ж поблагословити сиріт, — захвилювалась Антоніна. — Ні батька в них, ні матінки. Самі-одні, як билиноньки...

— Ні, не самі, тітонько, — заговорили бійці-танкісти. — Такого товариства хоч кому побажати!

Тут танкісти й дівчата оточили молодих. Які саме слова казала їм Антоніна, толком не чути було. Вона схлипнула раптом і заплакала. Але перед тим, як благословити молодих, вона одібрала-таки в нареченої шинель із словами:

— Давай, кажу тобі, не сором мене!

Машини стали біля під'їзду сільськогосподарського інституту, єдиної великої будівлі, якої фашисти, геть пограбувавши, не встигли висадити в повітря.

В навстіж відчинених дверях молодих зустрів генерал-лейтенант Григорій Григорович Глазунов. Він був у цивільному, що робило його схожим на вченого. Тільки колодка бойових орденів, що блищали на грудях, і особливий владний погляд видавали полководця.

Нащо він так зробив, ніхто ніколи не питав. Але всі, хто був при несподіваній появі генерала в цивільному, — військові, невійськові, молоді й старі, — всі зразу збагнули особливу значущість хвилини й ставлення генерала до війни й миру, до життя, й усіх перейняло особливе тепле почуття до нього — вдячності й любові.

Взявши Івана й Уляну за руки, генерал Глазунов повів їх до залу. В пограбованому залі не було ні картин, ні статуй, ні коштовних старовинних люстр. Але та жива картина, що несподівано відкрилась молодим, вразила їх своєю величчю.

Триста товаришів стояли тут у залі пліч-о-пліч, триста танкістів, артилеристів, десантників, офіцерів і політпрацівників, а більше — простого сержантського й рядового люду зустріли Івана й Уляну.

В світлі електричних похідних ламп і свічок груди їх сяяли орденами. Окремо стояли дівчата-воїни й звичайні дівчата й підлітки, з квітами, в звичайному одязі. А одна група, чоловік з тридцять, була, як один, у білих пов'язках. Це поранені з госпіталю прийшли привітати перемогу життя.

Пусть ярость благородная Вскипает, как волна.

Идет война народная, Священная война!

Всі співали, весь зал. Могутня пісня Вітчизняної війни гримнула, як тільки з'явились молоді, з такою силою, що Іван і Уляна на мить зупинились.

Не співала тільки невелика група літніх жінок. Це були матері забраних у фашистську неволю дочок і розкиданих долею по всіх фронтах синів, що від них ні вістоньки, ні чутки ось уже третє літечко. Тривожні сни висушили душі матерів, і битви віри й розпачу день у день, ніч у ніч не загасали в їх скорботних очах.

Вони дивились на торжество, жально всміхаючись, і тихо плакали від співрадості й примислення до щастя молодих і себе, й любих дітей своїх, і від споглядання краси і врочистості, яку так полюбляє народ в неповторні години.

Орлюк і Уляна зупинились перед невеликим столом. На столі, на гаптованому золотом червоному прапорі, лежав великий вінок з колосся, а в вінку — книга, Конституція СРСР. Хор замовк.

— Прошу повторювати за мною, — тихо сказав генерал молодим і, повернувшись до столу, на якусь мить застиг.

— Перед лицем закону, — пролунав у тиші генералів голос, — Союзу Радянських Соціалістичних Республік ми, Іван Демидович Орлюк і Уляна Василівна Рясна, виявляємо свою волю на спільне життя.

— Волю на спільне життя... — повторили молоді.

— Як подружжя...

— Подружжя, — сказали Іван і Уляна. — Засновники родини й продовжувачі роду свого, — казав генерал Глазунов, — на виконання закону життя...

— Закону життя, — повторили молоді, відчуваючи велич своєї ролі на землі.

— ...в ім'я блага нашої держави, безсмертя народу й особистого добробуту.

— ...безсмертя народу й особистого добробуту, — сказали Іван та Уляна, думкою звертаючись до всього світу й своєї совісті.

Їм подали книгу, й вони розписалися. Потім, коли розписалися свідки, генерал Глазунов оглянув усіх присутніх і сказав урочисто й проникливе:

— Ім'ям закону Союзу Радянських Соціалістичних Республік стверджую взаємний вияв волі громадян Івана Демидовича Орлюка й

Уляни Василівни Рясної на спільне подружнє життя чоловіка й жінки, батька й матері дітей своїх, засновників родини й продовжувачів роду в ім'я блага держави, особистого добробуту й безсмертя народу.

Потім він сказав подати їм бокали вина й звелів поцілуватись. Молоді поцілувалися й випили вино.

— Я не знав ваших батьків, Іване й Уляно.

— Вони були мученики! Вони були герої! — озвалися свідки життя їх — колгоспники.

— Вони були радянські люди, — сказав генерал, — і я, що народився на Волзі, схиляюсь перед їх красою, бо тільки красиві люди могли виховати таких дітей на Дніпрі.

Потім, обернувшись до молодих, він сказав:

— У великий час подали ви руки одне одному, Іване й Уляно. Ми перемагаємо наймогутнішу темну силу — фашизм. Весь світ з подивом дивиться на нас. Хто ми? Де воно в нас, оте найголовніше, нездоланне? Чим перемогли? Хоробрістю? Щедротою? Генієм? Трудом?

Знаю, довго будуть народи обмацувати нашу зброю, лічити наші рани, сяяти вдячністю чи заклякати з ненависті. Пишатимуться нами, боятимуться нас, лякатимуть нами один одного, збиватимуть капітал на недосконалості нашій і применшуватимуть нашу перемогу й кров.

Творіть дітей, молоді. Були ви щедрі на бойовий труд, будьте щедрі й на любов, на крики народжень.

Творіть дітей, народжуйте сміливо й багато. Повніть нашу землю.

Але пам'ятай, Уляно, що й вовчиця народжує дітей своїх, і зростають вони вовками на землі. Велике покликання матері народити людину, але найвеличніше — народити й виховати не вовка, а друга, не хижака, а брата. Хто, як не ми, спізнали це, справджуючи свій історичний похід і бачачи на кожному кроці, як жорстоко скривдила війна радянську матір. Скільки синів і дочок занапастили вороги, скільки нездійсненних зачать висушило матірне серце!

Схлипували нишком матері, згадавши загиблих своїх дочок, а молоді дівчата-воїни широко розплющили очі. Набігли сльози на Улянині очі.

Генерал помітив це й звернувся до дівчат-воїнів, що стояли праворуч:

— Не в солдатських чоботях і не в сірих шинелях з'являлись ви, дівчата, у мріях наших юнаків.

— Правда, — почулися глухі голоси солдатів та офіцерів.

— Щонайкращі вбрання й запашні квіти ввижалися юним очам, але доля судила Інакше. Вона надягнула на ваші дівочі плечі шорсткий одяг воїнів. Не музику дарувала вам, а гуркіт гармат, і не квіти, а полум'я пожеж, і трупний сморід замість пахощів цвіту! — сказав генерал з глибоким почуттям, згадавши, мабуть, щось дороге в своєму житті, — чи то чесну молодість свою, чи героїчну смерть свого сина лейтенанта Віталія, що згорів у танку під Сталінградом, — бо таким ще ніхто не бачив генерала. Здавалось, всі затамували подих і на якусь мить ніби відірвались від землі.

— Любімо ж нашу російську шинель, — посміхнувся генерал, — найчеснішу з усіх одягів світу. І ніколи не забуваймо, як проносили ми під нею по шляхах світової війни свої братні серця до перемоги, до миру, до щастя народів.

На цьому й скінчилося вінчання.

Коли молоді йшли до машин, пролунав громовий салют з дев'яти танків, що спричинився до веселого переляку й радого сміху. Тітка Антоніна посіяла молодих зерном і, хрестячись, шепотіла принагідні стародавні добрі слова. Старі народні звичаї перекликались із звучанням бурхливого часу й самі оновлювались, набуваючи вже іншого, новітнього змісту й надаючи новому м'якість і водночас міць підвалинам часу.

Весільний похід рушив додому. Чемні дівчатка почали співати старовинних весільних пісень.

Водії озирались на своїх пасажирів і радо посміхались. А почувши, що пісня стосувалась саме їх, вони почали піддавати такого газу, що ніхто й незчувся, як віліси вскочили вже в село.

Аж ось і рідне попелище. Тут же, на ходу, складають нове продовження старої весільної пісні:

Повернулись додому,

Повернулись додому,

Після довгого грому,

Як фашистів побили,

Весь Світ звеселіли

Стріляли з гармати,

— Ніде й ночувати!

Ці слова дівчата співали вже біля хати, сідаючи за стіл. Столи стояли вряд біля розбитої хати просто в саду, одним своїм кінцем врізавшись аж

у город і мало не сягаючи дніпрової кручі.І тут на древній, підмитій водою горі, пішли спогади, розповіді. За всесильним законом життя й моці народного духу говорилося й співалося про веселе й радісне, і про найдужче, що так щедро виявлялось в радянській людині в ці полум'яні літа.

Приїхав партизанський генерал Рябошапка, запитав, хто тут буде Антоніна Троян. Коли генералові показали на тітку Антоніну, він підійшов до неї й під грім оплесків поцілував їй руку.

— Ой пусти! Не лякай... чого тобі? — сказала Антоніна.

Тоді генерал виголосив довгу промову, з якої всі присутні гості не тільки зрозуміли, хто така була Антоніна, але й відчули до неї глибоку повагу. І як же не зродитись повазі, коли вона, літня вже, немічна жінка, десятки разів переправляла через Дніпро рідних партизанів, рятувала від переслідувань військовополонених, що опинились в оточенні, яку катували в гестапо, внаслідок чого він, генерал Рябошапка, й приїхав сюди, щоб особисто вручити їм медаль за бойові заслуги.

— Медаль? Не хочу, — запротестувала Антоніна. — Хто на мене подивиться, — скажуть: "Стара баба з медаллю!" — та ще на сміх візьмуть.

— Бути цього не може! — сказав генерал і вже хотів був грізно насупитись.

— От побачите! Не знаєте ви наших людей. Тут же всі такі заздрі та язикатії Ти мені, голубе, коли вже твоя ласка, що я тебе попрошу. Не сердитимешся?

— Кажіть! — сказав генерал Рябошапка.

— Купи мені золоті сережки, — сказала Антоніна, показуючи пальцем вухо. — От бачите, вже й сміються! — докірливо похитала вона головою, бачивши, що дехто справді засміявся. — Були в мене сережки, золоті, материнські, то хіба ж не видерли з вух кляті гітлери! Та ще й побили. А я тепер без сережок геть оглухла, нічого не чую, гуде в голові, та й годі!

Генерал почухав потилицю й замислився. Він був проста людина й такої доброти, що навіть грізні золоті погони мало що йому помагали. Він скидався на перевдягнутого колгоспника середнього віку. хоч висококалорійний харч і споживання деяких напоїв трохи зіпсували йому колгоспну талію. — Як ви? — вапитав він якось невпевнено старого колгоспника Максима Трояна, чоловіка Антоніни.

— Подумати треба, — розсудливо відказав Максим. — Взагалі, звичайно, вона завжди в мене була бідова жінка, ну, та в міркуваннях, так би мовити, медалі, воля ваша, звичайно, а я б не давав. Чому? А тому що, по-перше, в синів же будуть ордени, коли повернуться, а хтось та мусить повернутись, та чотири внуки в армії, а там же не внуки, а прямо, я не знаю, коли вже досі не загинули, то там вже всі груди в медалях, вогонь, а не хлопці! Так що треба зважати, сказати б вам, на вік, щоб не було мороки: медаль — це діло молоде. Одне слово, щоб не сприкрити юнацтво, давайте вже сережки та тим і обійдеться.

— Ні!категорично заперечив генерал Рябошапка. — Не згоден. Сережки це інша мова. Це не політична справа.

— Правильної — озвались хором бойові гості.

— Сережки, матінко, ми тобі розшукаємо в Берліні, — сказав сибіряк артилерист Дубровін. — Уже як-небудь та добудемо. Повірте моєму руському слову!

Грім оплесків покрив слова лейтенанта Дубровіна.

— А поки що, матушка, одержуй по заслугах без опору і не сердь генерала.

Шд новий вибух оплесків генерал Рябошапка вручив героїні медаль. Антоніна заплакала, але не витримала, щоб тут же не сказати, зиркнувши на чоловіка:

— Чого очі витріщив? Завидьки беруть?

— Ну, буде вже тепер, — подумав уголос Максим Троян і, докірливо подивившись на генерала, невдоволено махнув рукою.

Всі засміялись.

— Дарма ображаєтесь і смієтесь дарма, — сказав повчально літній вже й напідпитку колгоспник Богдан Шамрило, що з нагоди торжества вдягнув свої старі георгіївські хрести.

— На все треба мати своє спостереження. Баба з медаллю — війна при благополучному завершенні. Примічайте спостереження.

— Цікавий прогноз! — зауважив один танкіст.

— А, не вірите в прикмети. А чому ж, де-то ще ви були, а фашистів геть нужа понападала? Щоб ви знали, теж провіщення — печаль. Е-е!.. Я примічаю, та оповістку даю народу, кажу, — Гітлеру могила. Та хіба не сміялись тоді з мене, а десь за тиждень листівки почали скидати ваші вже, чи, сказати б, наші.

— Товариші, чи не забрати нам мого хазяїна в штаб розвідки й воєнних передбачень, — сказав капітан Нетудихата й сам засміявся, трохи голосніше й трохи раніше, мабуть, ніж годилось.

— Смійтесь, а прикмета велике діло, — сказав Шамрило, ніби й не чувши його жарту. — От, скажімо, помічаю я, — заходить до мене до хати капітан. Шапки не скидає, не здоровкається, недокурок додолу, — три прикмети зразу. А що воно? Хто скаже? Не знаєте, то я скажу: командир полку поганий, — Шамрило подивився на капітана Нетудихату з таким виглядом, ніби те, що він казав, ніякою мірою капітана не стосувалось.

— Неправда! Наш командир полку Герой Радянського Союзу! — сказав капітан Нетудихата й дуже почервонів.

— Так я ж не про вашого кажу, — сказав Шамрило, — а коли й про вашого, то він же Герой Радянського Союзу, щоб ви знали, на ворога. А на друга, на своїх, так би мовити, людей потрібне не тільки геройство, а ще й привітність його капітанів, приємність й інші прикмети. Ну, та хвала богові й за те, що є. Будьмо здорові! — Тут двічі хрестоносець старий драгун Богдан Шамрило підняв чарку й так якось несподівано, наче на очах одмінився, сказав зворушливо з батьківською глибокою стриманою ніжністю, немовби здоровлячи рідних своїх дітей: — Щоб же здійснилось ваше бажання!

— Спасибі! — сказали всі.

— Вип'ємо за ваші найкращі прикмети, — за доблесть вашу, й за труд, і за нездоланність нашої радянської землі.

— Спасибі!

— Хай благословить вашу путь вся Європа, і хай полюбить вас людство! Щоб ваші гармати були страшні, а голоси ваші завжди людяні.

Коли всі випили, зразу підвівся Орлюк.

— Дякуємо за хороші наші прикмети, — і вип'ємо, товариші, за найблагороднішу прикмету дядька Богдана Шамрила! Яка ж це

прикмета? А та прикмета, що за нашу Батьківщину четверо синів рядових комуністів полягло, кажуть, ще в перших боях — Петро, Семен, Володимир і Павло Шамрилові. За цю головну прикмету не соромно зняти шапки в дядькових сінях всім капітанам, всім генералам!

Всі встали й потяглися з чарками до старого осиротілого батька.

— Спасибі, — сказав він, посміхнувшись раптом, і поклав на серце руку. Голос його тремтів. — Сьогодні не поминання в нас, а весілля. Тож будемо про життя й про радість думати, — звідки вона приходить людині? А приходить! Неодмінної —Є ще в мене одна собі прикмета, — мусить же хтось та вернутись...

— Товаришу генерал армії, дозвольте привітати батька, — дзвінко вигукнув раптом молодий офіцер, з'явившись, як у казці, з фронтової дороги.

Шамрило глянув — Володимир!

— Здрастуйте, тату!

Обняв старий Шамрило свого Володимира, обняв Володимир батька, один за всіх братів, міцно-міцно. Потім відхилився від нього, немовби хотів знову побачити перед собою й, не соромлячись сліз, що зволожили очі, знову обійняв його, радісно зітхнувши:

— Ах, батьку! Боже ж ти мій!

Потім він узяв його ширококосту руку й довго тряс молодими своїми руками, дивлячись в очі без слів... Потім він звучно поцілував батьківську руку, як маленький, хоч і було в нього шість бойових орденів. Так прийшла радість.

Звеличений жертвами й любов'ю стояв перед сином батько. В лівій його руці тремтіла невипита чарка, й прозорі краплини падали на землю, виблискуючи на сонці. І тому, що за ним тої миті незримо стояли інші батьки, багато хто, бачивши цю просту сцену, замислився на якусь хвилину. Чи прийде ж щаслива зустріч і чи далеко попереду вона? Чи принесе воїн радість додому? Чи тільки сама слава осяє рід його холодним небуденним світлом, а сам він спопеліє в сталевому своєму палаючому танку де-небудь під Бреславом, Будапештом — скільки міст, скільки битв попереду! Антоніна, мабуть відчувши все це, руками сплеснула.

— Та годі вже тобі... Чого б я тут плакав! — сказав її чоловік Максим Троян, з неприхованим незадоволенням Ставлячись до такої слабості. — Медаль і сльози — все в одну купу!

— Так жалісно, каїне ти нечуственний! — сказала Антоніна, що любила-таки поплакати і при прощанні, й при стрічанні. — А хто ж нас тепер жалітиме?

— А чого нас жаліти? — сказав Максим. — Тепер не жаліти, а боятись нас будуть.

На другому кінці столу, куди, залишивши молодих, підсів генерал Глазунов, розмови точились про інші речі, але куди, власне, йшла мова звивистою стежкою, він довгенько не міг добвати.

Розмовляли дуже тихо й стримано троє колгоспників, що були вже напідпитку і, як завжди буває в таких випадках, заважали один одному говорити.

— Дозвольте, дозвольте! Ну, що ти мені кажеш?

— А що я кажу? — сказав колгоспний бригадио Роман Клунний. — Сказав я хіба що?

— Та ніби — ні.

— Дурня знайшов. Треба ж думати, що до чого, коли й як. А не так от — сказав та сказав!

— Та про це ж і мова мовиться!

— А певно. Треба ж таки метикувати. Аякже!

— Іменно.

"Хитра дядьківня", — подумав Глазунов і присунувся ближче до дядьків.

— Я що кажу? — звернувся Клунний до генерала. — Я кажу, що розор справді-таки величезний, нечистий би його взяв, того Гітлера, але не знаю вже, як воно там вийшло по сукупності різних причин і обставин, тільки з одного боку це, з другого ж навпаки, я кажу, будь ти неладне, що може бути... Власне, я не кажу, що може іменно бути, я цього не кажу, та тільки я так собі міркую, та навіть, коли вже чисту правду казати, то й нема в мене такої думки, а буцім от питаю, що, може, й отак можна думати, чи ні, товаришу генерал? Вам уже воно видніше, чи як ви... Хомо!

— Та ми, що ми. Ми, як усі, — сказав Хома і запитливо подивився на генерала. — Це дуже делікатна справа!

— А ти, Сильвестре?

— Та й я так само.

— І я кажу, що так, — сказав Клунний. — Хіба я що кажу?

— А певно! Ти що казав?

— А що я казав?

— Ти сказав...

— Та нічого такого я не казав. — Клунний повернувся до генерала. — Товаришу генерал, що я сказав? Я сказав, — як люди, так і я! Та що там говорити! Я своє діло знаю.

— Е, Романе!.. — сказав Хома, маючи, певно, на думці впіймати його на якомусь слові.

— А ти не екай мені перед генералом! Сьогодні з ними гуляю, а завтра вони мене в атаку посилатимуть, так ти їм про мене будеш тут екати! Тобі скільки? П'ятдесят п'ятий?

— П'ятдесят шість.

— Ну, ось бачиш. А я призваний. — Клунний видобув з кишені призивну посвідку. — Ось! Ти про мене екаєш, а я завтра подвиг зроблю! От візьму й зроблю!

— Роби, — сказав Хома, — тільки ж не треба так неполітично розмовляти. Роман образився.

— Ну, ви подумайте... Товаришу генерал, що ви скажете?

— Не розумію, про що мова, — сказав генерал, остаточно зацікавлений цією дипломатичною розмовою.

— А мова про те, — Роман рішуче махнув рукою, — що я хочу запитати вас, як рідного, вибачайте, брата, так ось рота затуляють.

— Хто?

— Ніхто не затуляє. А тільки ми його знаємо: за хвилину такого може наговорити, що за п'ять років потім не відкрутишся.

— Дурниця!

— Про мене, нехай, нехай буде дурниця, питайся, тільки нас не вплутуй, — сказав Хома. — Ми на цю мову не пристаємо.

— А в чім річ? — спитав генерал.

— А в тому, що страшні речі скоїлись. Генерал помітив, що Роман був добре напідпитку й що його мучить якась нісенітна думка.

— Вже ж такого розору, вогню та нівечення від сотворіння світу не бачено. Вірно я кажу?

— Ну, припустімо, — сказав генерал.

— Так от спало мені на думку...

— Та помовч, Романе, годі.

— Мені не шкода! — випалив Роман, вдаривши себе кулаком у груди й пильно вдивляючись в лице генералові.

— Чого саме?

— Анічогісінько! Нехай горить! І нехай воно прахом ляже! Бо все ж іде на краще, от пригадаєте моє слово!

— Романе, чи ти здурів, чи п'яний?

— Не п'яний я.

— Ну, годі! Кинь-но вже. — Ковалеві Сильвестру було дуже ніяково й прикро. — Вибачайте, товаришу генерал.

— Не перебивай. Дай перевірити душу на розумній людині. Я тверезий. Я такий тверезий, товаришу командуючий, — казав Роман генералові, що мене вже нічим не напоїш... Нема жалю! Був, і нема. Отак от. Зрозуміло? І от я думаю — чому? Що я за людина?

— Совісті в тебе нема, — з докором сказав Хома.

— Ні, є. А в вас нема інтелігентності ніякої! — розсердився Роман. — Образливо мені, так! Приходять двоє гітлерівців, один по-нашому навіть говорить, мабуть, чи не з колоністів. У вас, каже, все погане, а самі ж завидющі, жаднючі, аж трусяться. Ах, ти ж, кажу, розтуди твою, грабіжнику, злодюго! Геть, кажу, злидні! Напідпитку трохи був.

— Ну й що?

— Розстріляли, сучі сини. Ось, бачите, дірка. Сюдою увійшла, а сюдою ось вийшла. А це друга. Мало не пропав... А оте все, — Роман махнув в напрямі вигорілої вулиці, — все тлін, мотлох... Хіба це... не довіку ж під стріхою та стріхою. Хіба це житло?

— Романе!

— Та коли вже ніякої тобі влаштованості нема, а в війні ми, бач, гору взяли, наше таки зверху, то й краще, виходить, має тепер прискоритись, душа з нас геть! Як ви гадаєте, мушу я жалкувати за цим усім? — Роман ударив себе кулаком у груди і вп'явся очима в генерала.

Всі принишкли.

— Якого року? — спитав генерал, посміхаючись.

— П'ятдесят! — відповів Роман.

— Однолітки. Питання цікаве. Хай молоді скажуть. Бо ж вони в основному воюють. Орлюк !

— Єсть. Орлюк встав.

— Народ цікавиться, як воювали, як проливали кров. З чим додому вертали. Чого жаль, чого не жаль, які думки? Які бажання?

— Бажаю перемоги! — сказав Орлюк.

— Ні, ти особисто скажи! — перебив Роман.

— Кажи особисто!

— Особисто я, безумовно, воював, сказати б, три роки майже. Є поранення...

— Це не відповідь, це факти, в мене теж вони є!

— Кажіть цілком особисто...

— Особисто я не з Америки прибув, а з фронту, — сказав Орлюк, звертаючись до Романа. — І цілком не розумію, де воно починається, це ваше питання. Коли я скажу, що бажаю розкішну хату на місці оцих руїн, чи дітей у цьому саду, чи багатий врожай пшениці, саду, чи гарної одежі зажадаю, чи картини, — хіба це цілком особисте?.. Дозвольте товаришу генерал?

— Кажіть, кажіть.

— Ніколи в боях, або коли лежав поранений, чи побачив розвалену хату, де на печі замерзли батько мій і мати й сестер моїх занапащено, ніколи не хотілось мені нашої перемоги так, як сьогодні, коли стояв з Уляною перед законом. Коли ви говорили про продовження роду в ім'я блага держави, я раптом ніби побачив на мить усіх загиблих товаришів, усіх! І я збагнув сьогодні життя. — Орлюк оглянув своїх гостей, руїни навколо й величну далечінь Задніпров'я. — Так! Мені дуже жаль! Жаль мені вбитих, замордованих, жаль кожної вдови, сироти, жаль кожну хатину, кожну потолочену ниву, кожне зруйноване місто. Ненависть і презирство ношу я в своєму серці до фашизму, бажаю добра народам, тому цілком особисто битись хочу, тому що бажаю перемоги й більше поки нічого не бажаю!

Генерал подивився на Романа. Бригадир колгоспу стояв перед Орлюком схвильований до глибини душі. Він відчув безплодність, пустопорожність свого домислу. Не можна відокремлювати пожежі, руїни, страждання людей і величезне напруження їх сил у вогні й бурі, не можна відокремлювати це все від бажань і завбачень кращого. Ця хибна думка зродилась у нього від самотності, що в ній задихалась його пристрасна натура більше двох років. Він дивився на Орлюченка і не впізнавав його. Риси суворої мужності наклала Вітчизняна війна на його молоде добре обличчя. Це був зрілий офіцер-солдат, звершитель перемоги. Роман уперше за п'ятдесят років життя до кінця зрозумів, що в перемозі сьогодні заховане життя, весь його вирішальний зміст і життя. Стиснувши кулаки й щелепи, він аж затремтів від припливу волі. Він зажадав подвигу, захотів побрататися з перемогою.

— Ми молоді, — казав далі Орлюк, обнявши здоровою рукою Уляну, — але оскільки загинули батьки й матері наші, й нема в нас нікого, крім товариства, і ми з Уляною починаємо рід спочатку, казатиму, як старий, від батька й матері й усіх предків і нащадків наших: ніколи ні перед ким не відступить мій рід з цього дніпрового берега, з цих колгоспних полів! Ніколи!

Саме тоді генералові Глазунову подали пакет. Запанувала тиша. За якусь мить генерал підвівся. В глибокій тиші підвелись всі командири й бійці. Це був інший уже генерал, і інші бійці й командири.

Був вечір. Танки йшли на захід з важким гуркотом та виском. Під хатами, що аж стугоніли від того гуркоту, прощалися танкісти з дівчатами. Гула й двигтіла земля. З заходу нескінченним потоком ішли зустрічні машини з безліччю слідів війни на своїх забризканих кузовах. На машинах громадились покалічені машини, потрощені, посічені кулями літаки, забинтовані солдати.

Біженці котили на двоколках убогий свій скарб. Визволені з концтаборів, змучені, виснажені люди тривожно подивлялись навколо, наче не вірили ще в свій порятунок.

— Герої війни, інваліди поверталися зі Сходу в свої відвойовані села, здивовані й схвильовані.

Зустрічі. Сльози. Розпитування. Обнімалася радість з горем на дорозі війни, в немазаній хаті: син повернувся в старій потертій шинелі на нових милицях.

— Інвалід я,батьку!

Батько. Бачу. Обміркувати треба цю справу.

Син. Яку!

Батько. Справді-бо, синку, інвалід ти. Тепер вже ти не просто людина, а людина безнога.

Син. Точно.

Батько. А безногість це дуже делікатна й непроста штука.

Мати. Каліка нещасний!..

Син. Ви мені, батьку, лекцій не читайте.

Батько. Я не читаю. Сам бачу, що одної ноги нема. Болить?

Син. Уночі. Прокинусь, лап! — пусто, а-ай!

Мати. Ой горенько!

Батько. Не плач, наплачешся.

Мати. Камінь!

Батько. Помовч. Інваліди, сину, різні, як і все на світі. Одні від геройства, інші по случаю, а ще інші від неакуратності. На те війна. Є навіть інвалідність від боягузтва й від горілки є.

Син. Не зліть мене, батьку, я в атаку йшов! Зрозуміли?

Батько. Тепер однаково, — в атаку, не в атаку. Війна кінчається.

Син. Це Бєлгородська дуга! Зрозумів? (Постукав по тлилиці).

Батько. Хай буде дуга. Тільки ти її поменш виставляй, щоб людям на тебе не було незручно дивитись.

Син. Тобто як це так?

Батько. А так, що не обтяжуй людей. Людям і без твоєї дуги важко, синку.

Син. Ну, спасибі, тату! Он які люди!

Батько. Люди як люди. У кожного своя біда. Так що подякуй долі та й кульгай собі делікатно, не пияч, не горлай та утримуйся від брехень. Чому? Тому що від поранення до брехні — раз плюнути! По собі знаю. А балакати почнеш годів через десять, як воно вже там було не було. І буде тобі й шана, й повага... А певно, горе, що тут казати.

Мати. Яке горе? Живий повернувся! Щастя!

Батько. Мовчи вже з своїм щастям. Щастя, щастя! Вітчизна мало не загибла, — треба ж кров проливати!

До малої підсліпуватої хатини край села під'їздить на вілісі генерал і два полковники. З подивом поглядаючи навколо, заходять у хату,

Дід. Це ти, Опанасе?

Генерал. Я, діду.

Дід. А це?

Полковник авіації. А це ми — Володимир та Максим. Невже не впізнали?

Генерал. Яка мала хата. Дивно!

Полковник Володимир. Дивно. Пригадуєш? Боже мій!

Полковник Максим. Так. Адже вона була велика?

Дід. Розкажіть же, онуки, звідки ви?, Живі чи вбиті? Чи вже сам я помер? І вже душа моя говорить з вами. Чи як же мені думати, прости господи?

Генерал. Живісінькі, діду!

Полковник. Ми авіація. Важкі бомбардувальники. Прольотом.

Дід. Так-так. Важко, кажете.

Полковник. Не важко, — літаємо з важкими бомбами.

Дід. Де?

Полковник. Над всенькою землею. Були над Халхин-Голом.

Дід. Чого?

Полковник. Над Мадрідом. В Америці — переганяли літаки. Над Берліном, Плоєштами! І взагалі облетіли, діду, всю майже планету.

Дід. Планети не знаю. Чув, а бачити не доводилось. Комету бачив. Пролітала колись отам за хлівом з великим хвостом. Японську війну провіщала. А от німець двічі приходив уже без комети.

Полковник. Уже він, діду, без комети й без хвоста.

Дід. Он як. Ну, розказуйте ж, який той світ, що ви його облетіли!

Полковник. Світ? Це питання!

Полковник. Справді!

Генерал. Світ, діду, малий.

Дід. Малий, кажете?

Полковник. Невеликий він, діду. Зовсім невеликий.

Дід. Ай-ай-ай! Шкода мені вас, що так ото світ ваш всохся та поменшав. Колись-то світ великий був. Вирушимо було з Полтави на Кременчук, давно вже, ще хлопцями чумакували. То виїдемо було в степ, а степ широкий-широ-о-окий-широкий! А там шляхів на Миколаїв, Молдавію... Великий світ та веселий... Так, кажете, поменшав? Ну, що ж, така вже ваша доля.

Генерал. А скажіть нам, діду... Що мати наша казала перед смертю?

Дід. Мати? Та щось казала, тільки забув. Генерал витяг з запічку пучечок сухих чорнобривців, понюхав і ледве не заплакав.

А на другому кутку села під горою, звідки так далеко видно Задніпров'я, мати з дочкою зустрічаються в хатині. Невесело й смутно. В сутіні сіней причаїлась по кутках печаль. А мати змарніла й дуже постарілась.

Марія. Мамо!

Ганна. Донечко! Маріє!

Марія. Матінко...

Ганна. Жива? Чи я сплю, Марієчко?!

Марія. Я, мамо, я...

Ганна. Повернулась... Людоньки!

Марія. Здрастуйте, мамо... А Павло? Не чути Павла? Не повернувся Павло?

Ганна. Вдома.

Марія. Павло! Вдома? Де ж він? Павле!

Ганна. Стоїть на майдані.

Марія. На майдані?

Ганна. На тебе чекає. Невже не стрілась?

Марія. Не бачила. Я йшла низом. Боже! Ну, що ж він? Не поранений?

Ганна. Цілий.

Марія. На війні був?

Ганна. Бився довго.

Марія. Ким був?

Ганна. Капітаном.

Марія. Капітаном? Що ти, мамо?

Ганна. Чи героєм, — вже не пригадаю. Казали щось.

Марія. Побіжу!

Ганна. Тихо йди.

Марія. Не лякайтеся! Мамо?!

Ганна. Тихенько йди, доню. Набирайся сили.

Марія. Та що ви, мамо? Я йду. Як серце б'ється! Ой рятуйте! Страшно мені, мамо!

Не чуючи землі під собою, нічого не помічаючи навколо, сліпа й глуха пішла, побігла на сільський майдан, спотикаючись і тяжко й тривожно зітхаючи вночі :

— Ой піду я не берегом-лугом. Ой піду я не берегом-лугом, та чи не зустрінусь з несудженим другом... Здоров, здоров, луже, несуджений друже... Ні, не так... Що це я? Ні!.. Ой піду я, молода, не берегом-лугом... Ні... Іду я, молода, берегом-лугом. Ні, не берегом-лугом, — низом-долиною... Ой іду я, молода, низом-долиною, та чи не зустрінусь з мужем-дружиною! Здоров, здоров, муже, несуджений друже!.. Рятуйте!.. Що ж це я! Це ж пісня. Це пісня. Нащо? Я скажу свої слова. Таких слів, як у мене, ні в одній пісні нема. Всього не можна сказати, я знаю, але я зберу всі сили, всі смутки, всю муку... Скажу: здоров, здоров, друже!.. Павле!.. Де ж він? Чому я не бачу його? Павле, обізвись! Це вернула з неволі твоя безталанна Марія-полонянка, дружина твоя. Принесла тобі свій сором і муку, дитину незнаного батька. Убий нас обох чи пожалій, коли ти герой. Де ти, Павле? Чого мені так темно? Що це мені? Де я? Павле!!!

Не обізвався Павло, хоч і був близько. Пам'ятник з бронзи належав уже не їй, а цілому світу.

Вона поклала біля його підніжжя дитину, а сама припала до бронзових грудей і застигла, як бронза, доповнила пам'ятник.

— Де ти, смерте? Де ти, красуне, ластівко моя? Пожалій мене. Де ти бродиш, гуляєш з іншими, чорна моя сестро? Прилинь, усміхнися до мене... Не хочу я жити!.. Павле, Павле!.. Як мені жити?..

— Втішся, жінко. Доки є молодість, виконуй свій закон. Хай плаче по мені материна старість.

— В чому мій закон, чим утішусь?

— Працею, любов'ю, дітьми.

— Де я найду?

— В добрій течії добрих часів.

— А коли нема їх там для мене? Безліч нас...

— Тоді звелич себе в стражданні.

— Ні, не можу. Не хочу.. Не зумію. Немічна й мала я для страждання. Я не вмію думати про велике. Я народилась для звичайного життя. Поможи, порадь мене, як побороти страждання? Якою зброєю?

— Працею.

— Ще чим?

— Інших шляхів не знаю. Нема їх, мабуть.

— Ти правду кажеш, великий мій герою?

— Я не великий і не герой, хоч товариші мене й запевняли. Але я трудився для Батьківщини у великий час з великими людьми і частку їх

великості прийняв на себе, і от я бронзовий стою на сторожі нащадків. Ти пам'ятаєш, — сам я мало думав про велике, і говорив я негарно, й жартував часом нерозумно.

— Ти завжди з усього сміявся.

— Я діяв, і мені повсякчас було ніколи. Було мені ніколи аж до самого кінця. Мало любив тебе, хоч і народжений був для любові та миру.

— Прощаю...

— Мало голубив...

— Мало.

— Часом забував зовсім. В походах жалість гнав. Суворий був я й часто навіть злий і грубий, щоб не розслаблювати себе серед прокльонів, криків про пощаду, труднощів та іншого. Клятвеним був мій час, і я виконував свою клятву серед гуркоту й скреготу заліза, поки одного разу не розлетівся кривавим шматтям.

— Мученику!..

— Ні. Моє страждання було хвильовим. Ти хочеш знати — я ніби весь зрісся з цим страшним ремеслом битв. Я знав навіть радощі свого ремесла, і помер я в хвилину захвату. Я йшов тоді в наступ, і ворог тікав перед мене. Так і перекажи своїм дітям — під кінець тікав мій ворог передо мною, тікав.

Довго дивились Орлюк і Уляна вслід танкам. І тільки коли останні машини зникли в пітьмі за горбом, і гул моторів, і брязк заліза злилися вдалині в знайому музику похідних ночей, Орлюк поглянув на молоду дружину.

— Ну, Улю, пішли.

— Ходімо. Навіть не віриться, — тихо зітхнула Уляна, відповідаючи на щось своє.

— Так, розумію.

— Залишились удвох, і я неначе, правду тобі скажу, і з тобою, й ні. Половина з тобою, щаслива, — половини нема. Пішла з ними й не може повернутись до тебе.

— І мені так.

— Мені так сумно.

— І мені.

— Правда?

— Еге. Я ж про тебе зовсім часом забувала.

— І я.

— Правда?

— Ну, де там не забути...

Вони зрозуміли, що не вийшли ще з війни. Вони належали ще їй, як палаюча будівля належить вогню. Перед ними поставали в пітьмі кричущі заграви трьох полум'яних літ.

Вони згадали, як гнів загиблих товаришів міцнив їх відвагу. Як, забуваючи одне про одного на нескінченно важких дорогах війни, вони

частку своєї любові переносили на товаришів по зброї. Як любили вони їх, мов частинку самих себе, свого гніву, й чим далі, тим дужче, і ця любов підносила їх дух і привела додому. Смерть довго полювала за ними і не вполювала. Вони підійшли до своєї хати.

— Хто тут? — пролунав незнайомий голос вартового.

— Свої.

— Тут зайнято.

Виявилось, їхню хату зайняли вже. З двадцятеро фронтовиків спало вже на долівці, на ліжку, лавах, полу. Один поранений казах лежав навіть на столі й тихо стогнав.

Вони пішли до Антоніни. Там було те ж саме. Тоді Антоніна постелила їм шлюбну постіль у садку на старих санях. Вони були щасливі під відкритим зоряним небом.

— Яке небо! Іване, глянь... Кінчилась наша війна.

— Ні. О ні!

— Яке величезне неймовірне життя! Яка війна!

— Ага.

— Ми ніде про це не читали.

— Не читали, не думали. І ніхто не думав.

— Все наче сон.

— І мені. Так, ніби ми ціле сторіччя прожили.

— Атож. Ти помітив? Все-все стало іншим. Все змінилось.

— Так. І я?

— І ти.

— А ти?

— І я. Але ж ти весь вже зі мною?

— А ти?

— Мені здається — так. А ти?

— Я? Пам'ятаєш, я не раз казав тобі перед війною про свою жадобу до життя?

— Так.

— Мені завжди хотілось ніби роздвоїтися, розмножитися, розірватися на сто шматків, і щоб кожна моя частина жила, й творила, й пізнавала різне гарне, і щоб все це був я.

— Пам'ятаю.

— Тобі вже нічого не шкода там?

— Ні.

— Ти любиш мене?

— Я люблю тебе.

— Я люблю тебе. Я люблю в тобі все — люблю землю, по якій ти так багато пройшла. Люблю небо й повітря, яким ти дихаєш.

— Коханий мій.

— Кохана моя. Я люблю тебе, як хліб і мед і як воду. Люблю цей сад, і цей берег, і Дніпро, в якому ти купалась, маленька рибка, й пила з нього, й сміялась на його піщаних берегах.

— Я заплющу очі, — кажи.

— Я багато... вбив.

— Не треба.

— Не буду. Я ж бо й сам весь поранений...

— Ні. Ні. Кажи, що ти думав.

— Я думаю, що ми з тобою знов стоїмо біля основ життя. Вся найголовніша праця у нас, що б хто не казав. Вся краса, якої шукають художники, поети, всі пейзажі, всі сходи й заходи сонця, всі трави, квіти, плоди, насіння, всі жнива, всі пори року, — все, що дороге й любе живій людині, все це наше. Роса вечірня і вранішня роса...

— Роса! Іваночку, як я люблю вранішню росуі

— Багато людей не знають, що то — роса.

— Бідні.

— Їм не потрібна роса. В них інше щастя. Схід Сонця їм теж ні до чого.

— Так. Вони ніколи не бродили по росі босоніж.

— В них дуже тоненькі підошви.

— Я б усіх примусила ходити по росі.

— Це поки що неможливо.

— Чому?

— Дуже дорого це. Але так буде. Людина повернеться на вранішню росу. Навколо неї цвістимуть сади. А в квітучому саду неможливо не те що вбити, а навіть лаятись.

— Правда. Я пам'ятаю...

— А зараз не роса людині, а дах потрібен.

— Не треба мені даху. Я хочу спати з тобою просто неба й бачити зорі.

Так почалось їх нове життя.

Дорогою війни йшли вдалині силуети машин і гармат. До них долинала нічна музика таємних пересувань, чи то їм здавалось, поки вони не поснули.

На високій дніпровій кручі біліли руїни. На руїнах зацвітала перша молода вишня. А за вишнею в прозорій синяві ночі далеко внизу мерехтіла, танучи у пітьмі, могутня дніпрова повідь.

І от на Уляну найшов сон.

— Хто тут?

— Кияни, — сказав той, що підійшов. — Князь Святослав і воїни. Ми — сон.

— Ні, ні... — прошепотіла Уляна. — Хіба може приснитися людина людині через тисячу років?

— На цьому місці, так, — сказав Святослав. — Це старий берег. Он там стояли мої човни.

— Але ж які літа минули. Століття пройшли...

— Вони зійшлись нині край твоєї постелі, ланки часів минулих і літа прийдешні.

— Не розумію, не збагну... Іване. Ти спиш? Іване...

— Яка древня трава, — сказав Святослав і взяв жмут трави, — і так само пахне. І ті ж зорі. І Дніпро вже тоді був старий, коли я линув думкою за Дунай.

— Але чому цієї ночі... товаришу генерал? Ви хочете хрестити моїх дітей?.. Іваночку, це ти?

— Що тобі?

—Ти спав?

— Ні.

— Ні?..

— Я думав про Дунай.

— Ой коли? Скажи, коли це було?

— Га? Не знаю. Я сплю, я сплю під цим небом.

— А що ти сказав? Іваночку, що це було!

— Що було?

— Ти сказав про Дунай. Ти сказав, що всі сторіччя зійшлись, розірвані... Що ти ще сказав? Ну, пригадай!

— Це тобі приснилось.

— Мені страшно. Це така давнина... Що це було, ти зрозумів? Що це?

— Це було почуття. Тільки це сон.

— Та хіба ж може двом приснитись той самий сон? Пригорни мене, пригорни мене. Боже, як хороше... Які зорі! Які! Ми щасливі. Та хіба ж можна бути такими щасливими?!

Він обняв її своїми міцними руками.

Вона дивилась на зоряне небо, і дорогоцінна таїна щасливого майбутнього засвітилась у її очах.

Світало.

Незабаром все Правобережжя Дніпра прийшло в рух. Всі чотири українських фронти від поліських боліт до самого Чорного моря знялись помахом єдиної руки й рушили на захід.

Але коли скресли раптово ріки і древній бог весняної грязюки пустив у діло свої ресурси, що ні кінному, ні пішому не стало ходу, куди не поткнись, загули моторизовані армії, забуксували, залаялись всіма мовами водії машин і стали.

Тоді чотири українських фронти відокремились від своєї техніки з самою лише легкою зброєю й пішли наперекір стихіям і воєнним доктринам громити ворога й гнати його так, як не гнав ще ніхто ніколи.

Багато напишеться книг про цю дивовижну весну, багато складуть пісень, наукових праць та спогадів.

Ненависть воюючих була такою великою, незліченні маси обох сторін так пристрасно жадали загибелі одна одній, убитих було так багато, що смерть часом ніби відмовлялась приймати загиблих, і тоді вони ніби проламували вутлий човен життя і, здавалось, силою поринали в небуття нескінченними Дантовими рядами. Інші ж виходили живими з самих глибин пекла й, оглядаючись з наївним подивом на смертну свою путь, вражали нечуваною силою й міцністю своїх натур.

Ніколи, мабуть, історія не стискалась у такий химерний клубок, ніколи серця мільйонів не бились у такому наднапруженні, ніколи європейський Захід не падав так низько в особі найпідліших представників, але ніколи не являла людина й стільки благородної сили й величі духу, скільки явила у світовій війні незмірна радянська душа.

Визволялись міста. Визволялись тисячі сіл. Виходили партизани з лісів. Мільйони правобережних чоловіків і парубків влились у довгождану Червону Армію. Які зустрічі, які прощання за Дніпром та Бугом!

— Здрастуйте!

— Прощавайте!

— Не забувайте!

— Рятуйте!

— Визволяйте!

— Знайдіть!

— Поверніть!

— Пометіться!

— Чекайте!

Прощалися поспіхом, де як доводилось, нашвидку й рушали, квапляючись, неначе навздогін за долею, і тільки на останніх пагорках, за якими надовго чи й навіки зникали рідні хати, озирались і, тамуючи хвильову тугу неповторним помахом руки, прискорювали крок.

Багатьом з них ніколи вже не повернутись до рідної хати, не побачити ні роду свого, ні неба, ні гарної землі. Пронесуть вони славу Вітчизни своєї по багатьох містах і поляжуть навіки, хто під Львовом, хто під Сандомиром чи Варшавою, хто під Будапештом, а хто й під самим Берліном. Кого поховають товариші в братських могилах, кого птахи поклюють по чужих болотах, хто пошматований розлетиться в прах на гігантських фугасах, наче й не було його зовсім на світі, і тільки гнівний його дим понесуть над землею східні вітри, та невтішна мати до кінця своїх днів питатиметься в подорожніх: "А чи не бачили, чи не чули?"

Але про це ніхто не думав. Не було вже коли. Ішли в атаки, форсували ріки серед битої криги.

Зникали у весняних віхолах. Провалювались у воду. Червоніли каламутні води, підмивали береги. Фашистські загарбники, відступаючи, метались величезними зграями.

Цепи брели по коліна в багнюці, в дощ, в снігопад.

Вже віліси позастрягали в баюрах, і генерали спішились і брели непролазними шляхами. Генерал Глазунов на ходу розглядав географічну карту.

Дощ, сніг, вітер.

Витягали гармати з ковбань та багон. Сніг.

Наводили мости по шию у воді серед битої криги.

Скресали річки.

Стріляється гітлерівське офіцерство у великих і малих оточеннях.

Дощ. Валки машин в невилазних калюжах.

— Воздух!

Генерали, офіцери, гауляйтери, продажні жінки вискакують з машин і падають живі й мертві в багнюку.

— Вооздух!

Друга хвиля "ілів". Третя. Четверта.

— Гальт! Куди?

— Я! Я туди...

— Тікати? Старий український пес! — Брудний офіцер підповз до Грибовського.

— Ви мій наказ одержали?

— Ні, пане полковник, — зблід Грибовський, пізнавши з голосу Шредера й відчуваючи, що він попався.

— Перевірю... Тільки дарма ви намагаєтесь вислизнути з ваших боліт.

— Я...

— Ви підете в тил для диверсій.

— Я втратив всіх людей.

— Брешете! Ви завжди брешете, чорт би вас узяв! Майте на увазі, виходу у вас нема. Про перехід до більшовиків, натурально, можете не думати. Однак вам там вірьовка. Але тут бережіться! Зрозуміли? Не забувайте, що я вас уже раз розстріляв. Виходить, ви стріляний, тобто караний, тобто винуватий, зрозуміло? Чорт би вас забрав з усім вашим народом.

— Пане полковник!

— Всі ви нас ненавидите! Розкусив я вашу Україну, прокляті. О, будь він проклят навіки, той час і той день! — згадав фон Шредер старого вчителя Рясного, його пророчі слова перед розстрілом.

— Ляга-а-ай!!!

Все бухнуло в грязюку,

Командуючий фронтом генерал фон Бреннер сидів у безнадійно загрузлому посеред дороги "опель-адміралі".

Навколо нього по коліна в рідкій багнюці стояла група штабних офіцерів.

Офіцери ледве тримались на ногах. Багато днів відступали вони під могутнім натиском Радянської Армії. Поглядаючи назад, на схід, на чорні поля й розмиті дороги, де залишилась вся їх техніка, вони не раз падали долілиць куди попало, рятуючись від авіації. Охоплені психозом оточення, вони кидались на всі боки й, кленучи долю, брели, ледве тягнучи ноги.

Це так змінило їх зовнішність, що майже ніхто нікого вже не впізнавав. Багато хто з них був п'яний або скидався на п'яного.

Генерал фон Бреннер збожеволів. Це сталося з ним ще позавчора, але про це не наважувались говорити, або ж просто всім було не до нього: все плазувало до прикордонної ріки, задихаючись від втоми.

— Майне дамен унд герен, прошу налити бокали!— сказав фон Бреннер з безтурботною посмішкою. Офіцери застигли зчудовані. Генеральські слова ще не дійшли до їх свідомості. Але землиста жовтизна обличчя, сухий відсутній погляд і безтямна посмішка генералова вразили багатьох з них дужче, ніж загибель полків і захоплюючих ілюзій.

— О готес віль! — глухо застогнав один, немолодий вже, брудний полковник і озирнувся на захід.

— Панове, прошу сідати, — посміхнувся фон Бреннер, зробивши при цьому такий вишуканий жест рукою, що слухняні штабісти навіть озирнулись на примарні крісла, але, побачивши під собою рідину земного покрову, утримались.

— Ляга-а-ай! — пролунав хрипкий зойк. Офіцери впали, насмішивши тим фон Бреннера до сліз. Посипались бомби. Але поблизу ніхто не був убитий, і за хвилину офіцери повставали.

— Сьогодні вночі, панове, спала мені одна щаслива думка, — сказав фон Бреннер. — Я почав помічати, що маршали Конєв і Ватутін абсолютно ігнорують військову думку. Внаслідок цього цілі танкові армії захрясли в багнюці невикористані. Ми з дружиною відразу звернули на це увагу... Я ж, панове, одружений, ви знаєте. Одружений з Гітлером. Сподіваюсь, вам відомо, що наш фюрер — жінка, якщо не брати до уваги вусів і східного життєвого простору. Айн, цвай, драй, фір! Айн, цвай, драй, фір!!!

Офіцерам стало моторошно. У полковника Тіца, що перебував у стані надзвичайного нервового напруження, з'явилось бажання застрелити генерала, але маузер був геть у болоті, руки в болоті, і рух так і лишився недовершеним, і Тіц, зціпивши зуби, раптом почав дрібно тремтіти в нападі м'язового пароксизму.

— До речі, хто вигадав цей східний життєвий простір? — запитав раптом генерал фон Бреннер. — І чому він життєвий, а не смертний простір? Відповідайте! Генерал Гіммельшток!

— Я не генерал Гіммельшток!

— А де генерал Гіммельшток?

— Його вбито.

— А я що сказав?

— Ви сказали — генерал Гіммельшток!

— Неправда. Я не міг цього сказати. Я хотів сказати щось інше. Вбитий полковник Гаус, ні?

— Вбиті Гаус, Шмідт, фон Редігер, Ратценау, фельдмаршал Манштейн.

— Дозвольте, а хіба не ви фельдмаршал Манштейн?

— Ні. Я капітан Шульц, — сказав брудний капітан, німіючи з страху.

Генерал фон Бреннер встав і витягся перед ним, як перед маршалом, і Шульц від цього мало не збожеволів.

— Але ж ви були вбиті, пане фельдмаршал! Ні?

— Ні! — пробелькотів Шульц.

— Я бачив вас особисто перед смертю, пане фельдмаршал!

— Я не фельдмаршал, ви помилились!

— Ви бігли з маршальським жезлом по цьому життєвому простору, потім ви впали, і в мене так заболіла голова, а-ай!

— Я капітан Шульц!

— Лягаа-а-й!

Пройшла ще одна хвиля винищувачів.

О діти Німеччини! О сироти і вдови великої країни! Генерал дон Бреннер стоїть по коліна в багнюці.

Водянисті очі його спрямовані назад, на пройдений кривавий шлях до самої Волги, вони позбавлені проблиску думки.

Скільки загинуло умів, роботящих рук у розквіті сил!

Які майстри, умільці, які таланти укрили трупом землю на тисячі верст! Сумна слава... В середині XX століття, коли все уже є, щоб перетворити всю землю в рай, в сузір'я її народів, великих і малих, — що зробили з Європою ваші загиблі батьки, які були отруєні мертвою ідеєю фашизму?! О юні сини фатерлянду! Якщо минулі імперіалістичні війни нічому не навчили ваших батьків, прозріть хоч ви при світлі своїх палаючих будинків: нічого, крім горя й руїн, не здобудете ні ви і ніхто вже в Європі з допомогою багнетів і унтер-офіцерів.

Зустрічайте ж бурю, якщо посіяли вітер. Зазнайте тягаря війни і на своїй землі, і кривавого жаху війни, і всі її грізні чесноти. До вас ідуть зі зброєю розгнівані радянські люди, яким ніколи не хотілося бути вашими ворогами.

Фон Бреннер стояв у болоті під самим румунським кордоном. Нестямні очі його світились божевіллям. Праворуч і ліворуч з'явились грізні цепи маршала Жукова.

Офіцери підняли руки.

Потяглися довгі валки полонених. Випавши з орбіти загального планового руху, брели поволі й без мети, ніби не підлягаючи вже закону тяжіння, й здавались невагомими. Це йшла вже людська спустошеність. І зустрічні потоки радянських солдатів дивились на них байдуже, без злоби й ненависті, як у порожнечу. Прямуючи на захід, всі думали свої думи.

В Павлівській школі почалось нове життя. Уляна прийшла в свою школу з чоловіком.

Уляна. Знайомі? Вчитель Мандрика, Гордій Павлович.

Мандрика. Пробачте, ми знайомі. Ви, здається, хм...

Орлюк. Еге ж!

Мандрика. Чи, може, я помиляюсь?

Орлюк. Ні. Орлюк.

Мандрика. Ага! Ка-хи... Пробачте, я , здається, на вас дихнув?

Орлюк. Що? Ні, що ви!

Мандрика. Не дихнув? То пробачте. Мені здалось, що дихнув. Пробачте ласкаво.

Орлюк. Прошу.

Мандрика. Так не дихнув?

Орлюк. Ні, ні.

Мандрика. Ну, пробачте, хм... Ні, то ви той, ви пробачте, хм... Як же це, хм... Уляно Василівно! Ой! Пішла. Куди це вона?

Орлюк. Пішла в клас.

Мандрика. Так, так.

Орлюк. Як все змінилось.

Мандрика. Ага. Так от, ви знаєте, я дуже радий. Я зразу хотів сказати це Уляні Василівні й вам, що я дуже радий, що можу чесно дивитись вам в очі.

Орлюк. Важко вам було?

Мандрика. І не кажіть!.. Дозвольте потиснути вашу руку. Ой, я, здається, знову дихнув?

Орлюк. Дурниці. Ну, що ви, справді!

Мандрика. Спасибі вам за визволення з німецько-фашистського ярма. Тут таке робилось! Жах! Де ж це Уляна Василівна?

Уляна стояла посеред класу. Перед нею в тиші сиділи діти. Половина класу пустувала.

— Що ж це вас так мало, діти?

— Нема більше.

Уляна зайшла до другого класу, — те саме; в третій, четвертий, — та ж картина. В сьомому класі не було нікого — клас стояв пусткою, потрощені парти, брудні голі стіни.

— А!

Тоді вона сіла за припалий пилом стіл і схилила голову. Минуле постало перед нею: тридцять шість чепурних хлопців і дівчат засіли лави. На стінах виникли портрети великих діячів людства. На столі квіти. Школярі вродливі, з добрими очима. У дівчат чудові голоси.

Пригадався урок співу. Тихо виводили веснянку:

Поставлю свічу

Проти місяця, —

Тихо йду, тихо йду,

Та вода по каменю,

Та вода по білому, Тихо йду.

Потім клас почав мінятися на очах: учні немов зникли й тоді знову повернулись звідусіль — худенькі, заморені дівчатка з фашистської неволі, герої фронту, повішені молоді партизани з зашморгами на шиях, поранені, понівечені, живі з концтаборів, перевдягнені в чужий одяг.

Тихо йду, тихо йду,

Та вода по каменю,

Та вода по білому, Тихо йду.

— Уляно Василівно! — пролунав у тиші тоненький дитячий голосок. Уляна підвела голову. Еа дверях стояла дівчинка Настя Гулакова з сірими очима, сповненими цікавості.

— Ви вбивали фашистів?

Уляна стенулась і випросталась. Настя причинила двері. Уляна ще раз обвела очима порожній клас і повернулася в учительську.

Мандрика. Уляно Василівно. Дозвольте подякувати вам за визволення з німецько-фашистського ярма.

Уляна. Скажіть, це ви замазували в підручниках портрети?

Мандрика. Я мусив. Тут жах, що робилось. Спочатку я гадав...

Уляна. Що?

Мандрика. Слово честі, нічого, клянусь честю. Той, як його, це ж, повірите, я мало не втік до партизанів.

Уляна. І що ж вам перешкодило?

Мандрика. Ну, якось так зразу не той, не бігтимеш. Ви не знаєте фашистів. Це такі страхітливі вороги людства. Я плакав.

Уляна. Я розумію сльози вдів, матерів, дітей.

Мандрика.Я проклинав їхі

Уляна. Справді?

Мандрика. Я їх ненавидів!

Уляна. Саботували? Чинили озброєний опір? Навчали стійкості учнів і батьків?

Мандрика. Я? Так, безумовно.

Уляна. Сіяли віру в нашу перемогу? Чекали на нас?

Мандрика. Вас? Ви ще питаєте!.. О!

Уляна. Не треба.

Мандрика. О!.. Ага, ой...

Уляна. Скажіть, що говорив мій батько перед смертю? Як загинули Сотник, Гомон, Гнатюк? Де учні?

Мандрика. Які?

Уляна. Де дівчатка, де майбутні матері нашого народу?

Мандрика. Не знаю. Там, у них.

Уляна. Що ви сказали їм на дорогу? Що заповіли?

Мандрика. Це що — суд?

Уляна. Ні. Вчителя запитує вчитель серед живих і мертвих мільйонів. Ви злякались?

Мандрика. Ні... я...

Уляна. Не бійтесь. Сьогодні судиться весь світ, всі народи, вся філософія, історія, політика. Судиться сучасне з минулим, людське й геройське з нікчемним і злочинним.

Мандрика. Так... той... Дозвольте.

Уляна. Хто ви? Для чого ви живете на світі? Скажіть, що винесли ви з страшного змісту війни? Що ви робили тут?

Мандрика. Але ви не знаєте, що тут робилось. В світі діється щось таке...

Уляна. Я питаю вас про мале: що робили ви?

Мандрика. Я страждав. Тут таке діялось...

Уляна. Те, що тут діялось, не сподіється ніколи. Це був час героїв і мучеників нашого народу. Шкода мені, що ви не стали ні тим, ні другим. Все життя ви проходили навшпиньки, — сказала Уляна і пішла до дітей.

— Уляно Василівно, ви вбивали фашистів? — знов запитала Настя Гулакова.

— Ні, діти, ні, я не вбивала. Я тільки рятувала наших солдатів від смерті.

— А як ви рятували їх?

— Я виносила їх з вогню, поранених. Я перев'язувала їх рани, давала їм свою кров.

— І багато ви крові віддали?

— Багато.

— Ще розкажіть.

— Я посміхалася їм, говорила привітні слова.

— А ви не бачили мого батька? Ви не врятували його?

— Ні, твого батька я не бачила.

Уляна вирішила перемінити тему розмови.

— Слухайте, діти, сьогодні великий день. Наші війська очистили Батьківщину й б'ють ворога на його території. Сьогодні в нас не буде навчання. Ми поговоримо про те, що ми робитимемо, коли виростемо.

— Тарас теж убив двох фашистів, — сказала Настя.

— Трьох.

— Який Тарас?

— Бовкун! — пожвавішали школярі, показуючи на міцного, як горіх, хлопчиська Тараса Бовкуна.

— Тарасе, це правда?

— А!.. Мадьяри були, — діловито сказав Тарас.

— Вони вбили нашого батька, і його батька, й діда, й Гальку, а Тарас повбивав їх, — сказала Настя. — Я тепер, коли виросту, буду Тарасова.

— Ото не бачив, — махнув рукою Тарас і відвернувся.

— А я, коли виросту, теж вбиватиму фашистів, — сказав зовсім ще малий школяр.

— Так, — замислилась Уляна. — А ти чого хочеш? — запитала Уляна дівчинку.

— Я хочу рятувати поранених. Я сестра-жалібниця.

— А я хочу хліба.

— Так. Ти?

— І я хліба.

— Ти?

— Я хочу автомат.

— А мені плакати хочеться і їсти хочеться.

— А ти?

— А я хочу, щоб батько мій і дід повернулися з війни а орденами. І хочу спати в хаті.

— А ти, Гупало?

— Я? Мені б тільки швидше вирости, — я їм тоді покажу, — сказав поганенько вдягнутий хлопчик і гидко вилаявся.

— Не смій лаятись. Це соромно й гидко.

— Він самогон пив.

— Він уже був п'яний. І курив сигарети.

— Ти був п'яний?

— Був гетрункен драй маль.

— Більше не будеш?

— Не буду... Мені б лише вирости.

— Я знаю, щоб скоріше вирости, треба спати. Мені баба казала, що я росту вві сні. Це правда? — спитала цікава Настя.

— Правда.

— А Вася Ступак женитись буде.

— Я сам скажу.

— Ти хочеш одружитись, Ступак?

— Думаю, — тихо сказав Василь Ступак і подивився на вчительку. Було щось зворушливе в особливому виразі його не по-дитячому вдумливих темно-сірих очей.

— Скільки от живу на світі, ніколи не думав, а зараз думаю.

— Але ж ти малий ще. Скільки тобі років?

— Тринадцятий. Поліцаї батька вбили. А матір повісили потім. Так баба з переляку померли, а дівчата — одна в Німеччині, а друга хтозна-де. А на мені двоє малих. І корова скоро отелиться, молоко буде. І город же треба обробити. То от я й думаю взяти яку сироту, й житимемо. Певно, я розумію, що я ще не виріс, та не пропадати ж дітям. Чи вже почекати хіба? Тепер же колгосп не дасть мені пропасти з дітьми? Якви?

— Ніколи. Колгосп нікому не дасть загинути, нікому! — сказала Уляна впевнено, ніби відповідаючи на якесь більш загальне й глибоке питання. — Колгосп не дав загинути державі, Ступак, а вже тобі й поготів не дасть. Ми прийдемо до тебе додому сьогодні ж і все влаштуємо.

— То не женитись?

— Не треба женитись. Вчитимешся. Ти хочеш вчитись?

— Ні, не дуже.

— Чому?

— Так.

— Але ж ти вивчишся й зможеш стати великою людиною.

— А батько мій не був ученим, а був велика людина, — сказав Тарас, подумавши.

— Я знаю. Батько твій був велика людина. Він був організатор і голова колгоспу, і він був партизаном і великим комуністом. А коли б ще він був учений...

— Німці! — скрикнув хтось з школярів, побачивши у вікно валку полонених. Діти перелякались — кинулись хто куди. Дівчатка почали плакати. Всі вони були травмовані війною. Тільки Тарас Бовкун не розгубився. Побачивши німців, він відразу зважив ситуацію і вмить зник. По дорозі до землянки, викопаної неподалік спаленої хати, він угледів ще одну групу полонених, що входили в село іншою дорогою.

Це були мадьяри. Побачивши довгу валку німців, вони зразу почали хвилюватись. Занепокоїлись конвоїри.

— Куди? Куди побіг?

— Гаття назад! Назад! Куди?

— Гей, забирай полонених! Не пускай до німців! Німецькі фашисти вже виходили на сільський вигін.

З другої вилучки з'явились мадьяри. Німці відчули

загрозу. Галас серед мадьярів зростав.

— Затримай колону! Зупини, кажу тобі, — кричав конвоїр угорської групи.

— А ти не кричи, — відповів старший по німецько-фашистському конвою.

— Так я за своїх не ручуся, зрозумів?! І справді, мадьяри не витримали і кинулись на німців.

— Ну, не казав я тобі?!

— Стій, злодюги! Стрілятиму! — закричав начальник над мадьярами й підняв автомат...

— Ну, ти, обережніш!! Дивись своїх фашистів. Зрозумів?

— А ти не лякай, — лякані!

— Я не лякаю.

— І не лякай!

— А то що?

— А те, що від твоїх мадьярів теж сама квитанція може зостатись. У мене есесівці, не бачиш? — Конвоїр німецької групи загрозливо змахнув автоматом.

— Та не сердьтеся. Годі-бо вам. Чорт їх не візьме. Здрастуйте! — сказав старий колгоспник Дмитро Клунний.

— І я тої думки, товариші, — нехай почубляться. Здрастуйте! — додав і голова колгоспу Демид Сорока. — Мадьяри колись більше в кінноті воювали. А зараз їх Гітлер вже в піхоту перевів. Ото, певно, й ремство мають. Нехай хоч на кулаках відведуть душу, не чіпайте... Ох і рвуть, дивіться! Тю!..

І справді, полонені являли картину, не варту путнього слова. Якби могли тільки бачити діти, до якого падіння дійшли їхні батьки, отруєні отрутою расизму! Якби матері Західної Європи поглянули на обезумілих своїх синів — брудних, неголених, нещасних, що загубили злочинну свою зброю на широких степах України! Вони душили один одного, кусали, штрикали складаними ножиками, провалювали один одному носи чим попало. Це був уже злісний шарж війни. Мадьяри явно перемагали, жестикулюючи й гукаючи до своїх конвоїрів по-угорському, апелюючи, як їм здавалось, до справедливої помсти за свої нещастя.

На старих колгоспників ця бійка, однак, не справила особливого враження. Людям хотілося жити, тобто творити, працювати.

Хотілось забути про злочинне й безглузде за всесильним законом буття й невичерпної снаги свого характеру хліборобів, що тисячоліттями звикли сіяти, стверджувати життя в усьому, що може жити й рости.

Жінки порались в городі, вив'язували з вузликів насіння й висаджували з пристрасним запалом в нагріту весняним сонцем землю. На бійку полонених ніхто навіть не глянув.

— Еге, — говорила Антоніна до своєї сусідки, сіючи мак. — Заходить до мене генерал. Генерал! П'є молоко й питає: "Скажіть, тітонько, коли ця проклята війна кінчиться?" Тож тільки подумати, — самі генерали не

знають! А я ж, кажу, звідки знаю? Одне б'ються, та й б'ються, та лізуть на смерть, на хтозна-яке каліцтво.

— Ой правда, — обізвалась сусідка, не розхиляючись. — Та здорові, нівроку, поробились на свіжомуповітрі! А харч який! Ти бачила, які харчі! Тепер котрого то й не заженеш додому.

— Авжеж! Хіба що? Так ото він, генерал той мій, молоко собі випив, та ще там щось, та й заснув, а коло нього жекський пол аж дві з опалетами та телефонами: "Товаришу генерал, товаришу генерал!" Який, кажу, він вам товариш, безсоромниці! Він же, кажу, в батьки вам годен! Ач, понакручували куделиків! їй-бо, правда! А він спить, сердешний, опалетики блищать, ну так мені жалько його стало!.. Скільки він того люду на смерть посилав! — Тут Антоніна мало не заплакала.

— Еге ж. Чи дорого за мак дали? — запитала сусідка.

— Аякже! У нього ж десь-то жінка й діти страждають, а вони крутяться й крутяться, от щоб мені вечора не діждати! "І коли ця війна кінчиться, не знаю, каже, тітонько..." Так уже в нього на серці погано. Господи!.. Куди тебе чорти несуть?! — скрикнула Антоніна, побачивши, як один дуже-таки побитий німецький офіцер, вислизнувши з мадьярських рук і перехопившись через тин, біг до неї городом. Це був Грибовський, але Антоніна не встигла роздивитись на нього.

Раптом сильний кулеметний вогонь припинив мадьяро-німецьке побоїще.

— Господи! Вже стріляють!

— Хто там стріляє?

— Припиніть вогонь!

— Хто стріляє? Яка сторона?

Кулеметний вогонь вщух і раптом почався знову. Полонені попадали, де хто стояв. Конвоїри кинулись до розваленої печі, що стояла посеред городу, звідки й ішла стрільба.

— Не підходь! — пролунав відчайдушний крик з підпіччя, після чого знов зацокотів кулемет.

Бійці залягли. Двоє автоматників побігли в обхід противника.

— Куди ви? Стійте! Він же вас постріляє, голуб'ята мої! — Стара Бовкуниха мало не впала, поспішаючи назустріч бійцям.

— Хто стріляє?

— Звнняйте, голуб'яточка, мій це. Ну що ти з ним у світі робитимеш? Вже ж я два автомати забрала, бомби, патрони! І знову десь викопав, щоб йому добра не було!..

— Мамо, тікайте, не заважайте, мамо!..

— Підожди-но, я тебе постріляю!.. Я тобі... Обережно, діти. За мене, за мене ховайтесь, — і Бовкуниха, а за нею два автоматники почали наближатися до печі.

Тарас зрозумів, що бій програно, і почав голосно плакати. Його войовнича маленька душа відчувала, що настав час розпрощатися з незвичайними чудовими іграшками, якими здарувала його доля. Чого тільки не було в Тарасовому дзоті, — два автомати, які він поцупив у фашистів, парабелум, десятків зо три мін, патрони прості й трасуючі, якими він стріляв щоночі в небо, хтозна-які пляшки, банки, диски, бляшанки, порох гарматний і мінометний, — все, що принесли окупанти, що отруїло його маленьку душу.

— Не підходь, стріляю! — загорлав він на матір погрозливим дитячим басом і гірко заплакав.

— Кинь, кажу тобі! Голуб'яточка, не визирайте! Пропадете! Кинь, чуєш!

Однак автоматники кинулись на Тараса в атаку, й після нетривалої рукопашної Тарас здався, дуже-таки боляче вкусивши одного з автоматників за Руку.

— Пусти!

— Дивись ти, який гедзь!

— Гедзь? Це тигр, а не гедзь! Він же мені хату розвалив! Оце от, бачите, його ж це робота! Ой лишенько мені! — сказала Бовкуниха, коли обеззброєний Тарас стояв перед начальником конвою.

— Як? Розвалив хату? Оцей хлопчисько?

— Взимку. Прийшло четверо офіцерів, повечеряли, сіли в карти гуляти, напилися. Так він зброю в них позабирав, та бомбу з печі та під образи! Ще хвалити бога, що мене з хати вигнали. Сказали, що повітря їм моє не наравиться. Пропала б, хрест мене побий, пропала б!

— А німці?..

— Мадьяри були, — схлипнув Тарас.

— Брешеш! Кажи, хто хату розвалив?

— Вона сама завалилась.

— От дитина, нехай бог милує! — почувся голос Антоніпи, що й собі надійшла. — І в кого воно вдалося, лиха година його знає! Солдатики! Визволіть наше село, — заберіть з собою цього убиясника! З нього такий великий генерал вийде, що не те що Гітлер — сам нечистий проти нього не встоїть! Ось побачите! Всі засміялись.

Пробігши повз Антоніну, Грибовський шмигонув за ріг хліва, потім подався садом повз погорілі тягачі й шаснув з чорного ходу до школи.

Мандрика! Єдина несподівана нагода. Тонюсінька соломинка, за яку, можливо, зможе вхопитись, попросити, настрахати, пригрозити. Ось вони, двері його квартири. Яке щастя: в коридорі нікого!

І тут на порозі став Мандрика.

— Гордію Івановичу!.. Павловичу...

Пізнавши скоріш з голосу, ніж з вигляду, Грибов-ського, переляканий Мандрика швидко зачинив двері перед самим носом бандита.

— Відчиніть!

— Пропав! Боже мій... — жахнувся Мандрика. — Е-е... Я вас не знаю!

— Гордію Степановичу, ради бога!

— Я не знаю вас!

— Це я!

— Е-е... Не знаю!

— Грибовський!

— Не знаю. Я з вами незнайомий! Це провокація! Слухайте, я зайнятий!

— Відчиніть двері! Чуєш!? Двері відчини, уб'ю! — засичав Грибовський і, рвонувши що було сили, відчинив двері. Від сильного ривка Мандрика, що держався за ручку, вилетів у коридор. Але не вдалось Грибов-ському вскочити в кімнату.

— Громадянине, зупиніться, — почувся спокійний жіночий голос. Грибовський озирнувся — Уляна.

Тоді, зібравши всю силу волі, вміння прикидатись, набуте за довгі роки блукань по світах, він раптом випростався й, раптово заспокоївшись ніби, чемно вклонився, заговоривши французькою мовою:

— Даруйте ласкаво, мадемуазель, я не розумію, що ви сказали. Я не знаю вашої мови. Ви мене зрозуміли?

Потім він додав кілька слів ламаною російською мовою:

— Же сюї франсе... Я Франція... Де Голль, де Голль. Бітте, немножка вада, пжалюста.

Це було сказано з такою артистичною переконливістю, що не тільки Уляна, а навіть Мандрика піддався сумнівові, що перед ним стоїть німецький агент, який щойно називав його на ймення. Він подумав, що йому причулось. Грибовський помітив удачу і вмить повірив у рятівну брехню. Перед вчителями стояв немолодий вже француз у німецькій формі, "жертва фашизму" з розбитою фізіономією, геть запухлими очима, якого і не впізнати! Він був дуже щасливий. Він хоч і завтра готовий воювати проти німців у лавах Франції... Ах, ці німці, оті дикі мадьяри! Та він!..

— Нечиста сила! Таж це він і е! Антоніна, увійшовши, відразу впізнала Грибовського.

Суд над зрадниками Батьківщини й катами народу відбувався в будинку цієї ж школи. Уважно оглянули всю німецько-фашистську групу військовополонених.

Серед них впізнані були Курбацький, ще один бандит і навіть комісар фон Шредер, що навів жах на зсю округу.

Головував на суді військюрист першого рангу Петро Самійлович Величко. Головним обвинувачем від народу призначили Івана Демидоаича Орлюка. На відмову Орлюка виступати в такій відповідальній ролі через молодість та брак життєвого досвіду голова райради Демид Сорока еаявив на загальних зборах:

— Товариші, в наше село прийшла слава. Славу цю нам приніс відомий усьому Радянському Союзу Іван Орлюк. Тепер ми не прості люди. Тепер уже, коли хтось десь спитає, а де, мовляв, оті Старі Павлівці, то кожен скаже: "А це там, де народився той самий Орлюк, який прийняв па війні дванадцять поранень!"

— Шість, — виправив Орлюк.

— Шість для тебе, а для нас і для потомства ми згодні додати. Кому ж, питається, як не тобі, обвинувачувати ворога нашого. Кров проливати, то ти не був молодим?

Орлюк погодився, але дружині своїй він категорично заборонив бувати на засіданнях суду. Коли вона зовсім уже зібралась було, схвильована тяжкими спогадами, він обійняв її й пригорнув до грудей.

— Ти не підеш на суд.

Уляна. Як це так не піду? Чому?

Орлюк. Я не хочу, щоб ти буча на суді. Не хочу, щоб ти обвинувачувала...

Уляна. Іване, вони вбили...

Орлюк. Наших батьків... Саме тому я й хочу оберегти тебе.

Уляна. Я прошу тебе.

Орлюк. Ні, я прошу тебе. Те, що ти змушена була зробити на війні, вже надто багато для жінки.

Уляна. Ні.

Орлюк. Я прошу тебе, розумієш? Я не хочу, щоб ти знову вдихала цей сморід жорстокостей і злочинів. Іди в школу, вчи дітей добра. Там твоє царство.

Уляна. Я буду на суді. Я хочу їх бачити.

Орлюк. Нащо? Ти плакатимеш там і здригатимешся від прокльонів.

Уляна. Не буду.

Орлюк. Будеш.

Уляна. Я розтерзаю їх!

Орлюк. От бачиш, ти вже плачеш. Ти не підеш

туди.

Уляна. Прошу тебе, Іване! Я потерпіла людина.

Я маю право!

Орлюк. Я так само потерпілий. Але я повинен мислити й діяти залежно від сили речей. Коли я відступав до Волги, я ненавидів увесь світ і себе. Коли мене ранили, я навалювався на тебе всією вагою, і ти тягла мене з поля бою, брудна, замазана моєю кров'ю. Чи сказав я тобі хоч раз — не надривайся, не виснажуй себе, бережи свою вроду? Ні. Ми тоді рятували державу.

Уляна. А зараз годі?

Орлюк. Я не сказав — годі взагалі. Але там, де вже можна, — годі. Ти призвичаїлась, Улю. Ти сама себе вже погано бачиш. Тобі хочеться самій особисто нищити людську мерзоту, а вона не гідна твого погляду. Нащо тобі це? Я вб'ю їх і без тебе.

Уляна. Ти гадаєш замкнути мене в клітці?

Орлюк. Так. Я хотів би замкнути тебе в золоту клітку, щоб ніяке зло не сягало тебе.

Уляна. Як тобі не соромно? Що таке ти кажеш?

Орлюк. Тобі не подобається? Можеш скаржитись на мене. Хоч у ЦК партії.

Уляна. І поскаржусь. Який егоїст.

Орлюк. Будь ласка. Я скажу відверто, що без тебе нема ні щастя мені, ні радості ані в чому в світі. Нема життя без тебе.

Уляна. Ну й виженуть з партії.

Орлюк. Не виженуть. Бувай здорова. Я все розкажу тобі своїми словами.

Зал був переповнений. Відчинили вікна й усі дворі, щоб чути було всім, навіть тим, що стояли на площі перед школою, що говоритиметься на суді. Багато поприходило з сусідніх сіл, чимало було й різних городян, що позалишали далекі свої міста, аби лишень врятувати життя.

Коли б горе могло красити людину, коли б сльозам притаманні були властивості не отрути, а столітніх благородних вин, що звеселяють людині душу, коли б розмах смертей, руїни, фашистських провокацій, грабіжництва й обману яснів на людських обличчях сяйвом усмішки, не було б у цілому світі народу осяйнішого за той, що посходився на цей суд.

Тут зійшлась немовби вся Україна. Багато посиротілих матерів і багато вдів прийшло сюди. Були тут каліки-інваліди. Були сироти, що бачили батьків і матерів своїх на німецьких шибеницях. Були дівчата з фантастичними біографіями, що втекли з фашистської неволі, були викинуті з Німеччини за непридатністю понівечені дівчата. Були сумні люди, яких вигнали з міст злидні й страх, які втратили родину й притулок. Були биті, стріляні. Були невідомі розгублені люди, що на якусь фатальну мить повірили в реальність "нової ери" і тепер терзаються потай своєю слабодухістю, що пішли тоді на службу до ворогів, що тепер приховують це, кленучи фашистів і свою ганьбу, і все на світі. Але більшість було міцного старого люду, що такого зазнали й надивились на своєму віку, що якби засурмили знагла ангели на страшний суд, то й не зморгнув би ніхто, так надокучила їм людська суєта.

Всі дивились на Орлюка. Орлюк дивився на народ. Потім перевів очі на підсудних. Хвилювання перейняло його, як перед боєм, можливо, навіть більш високе. Він відчув себе як приналежність народу, як

виразник його волі. Звернені до нього очі народу немов підносили його. Голова суду Величко посміхнувся до нього розуміючим батьківським поглядом і злегка кивнув. Орлюк почав суд.

— Підсудний Грибовський!

Грибовський мовчав. Він роздивлявся подряпину на своїй брудній руці, не чуючи, здавалось, що йому наказують стати перед судом.

— Підсудний Грибовський!

Грибовський не обзивався. І тільки коли його поставили перед Орлюком, він вкрай здивовано подивився на Величка й Орлюка.

— Відповідайте!

— їх вайс ніхт, вас заген зі? їх бін кайне Грибовський!.. Же сюї Леон Жерар...

Орлюк. Підсудний Шредер, ви пізнаєте цю людину?

Шредер. Ні.

Орлюк. Ви визнаєте, що це український націоналіст, агент німецької розвідки Грибовський?

Шредер. Ні.

Орлюк. Підсудний Курбацький!

Курбацький. Не знаю. Не бачив ніколи...

Орлюк. Свідок Мандрика!

Мандрика. Я... той, як його...

Орлюк. Ім'я, по батькові?

Мандрика. Гордій Павлович. Моє?

Орлюк. Так. Рік народження?

Мандрика. Але дозвольте... Тисяча дев'ятсот десятий.

Орлюк. Професія?

Мандрика. Вчитель... Хіба ж...

Орлюк. Де були в час окупації?

Мандрика. Клянусь, ніде! Тут... Іване Демидовичу, хіба я...

Орлюк. Не працювали на окупантів?

Мандрика. Ні. Власне, як?

Орлюк. Ви один залишились на школу?

Мандрика. Так. Бо ж усіх...

Орлюк. Що сказали вам товариші перед смертю?

Мандрика. Не пам'ятаю. Тут таке діялось...

Орлюк. Чи пізнаєте ви в підсудному, який ври-вався до вас на квартиру, українсько-німецького націоналіста Грибовського, який разом

з фашистськими катами знищив третину нашого села, нашу школу, директора?..

Мандрика. Е-е...

Орлюк. Пізнаєте?

Мандрика. Так це, як його? Ну, начебто він — і не він. Дуже важко сказати зразу, отак-от, "так" чи "ні". Ви поспитайте, людям же видніше, то й я придивлюся й скажу... Е-е... треба ж придивитись.

Сорока. Ото плете мережу!

Орлюк. Свідок Вірський Павло Іванович.

Вірський. Я.

Орлюк. Років?

Вірський. П'ятдесят.

Орлюк. Професія?

Вірський. Лікар.

Орлюк. Народились?

Вірський. В Дубно.

Орлюк. Біженець?

Вірський. Так.

Орлюк. На фашистських загарбників працювали?

Вірський. Ні.

Орлюк. Не втрачали надії на наше повернення?

Вірський. Ні.

Орлюк. Не вдавались у відчай?

Вірський. Вдавався.

Орлюк. В невіру?

Вірський. Впадав... Ні... Впадав!

Орлюк. Не зраджували народу?

Вірський. Ні.

Орлюк. Ненавиділи ворога, його злобу?..

Вірський. Злобу, жорстокість, жадність...

Орлюк. Втратили дім?

Вірський. Так.

Орлюк. Одяг?

Вірський. Одяг... Книжки...

Голоси з місць. Усе втратив.

Орлюк. Сім'ю?

Вірський. Сім'ю — батька, дружину, дітей.

Орлюк. Ви втекли з концтабору?

Вірський. Так.

Орлюк. Ховались?

Вірський. По лісах, по ярах.

Орлюк. Як ви потрапили сюди?

Вірський. Забрів. Світ за очі.

Орлюк. У кого жили?

Вірський. У вашого покійного батька... Спершу. Потім... Ох, мерзотники!

Орлюк. Ви в нашому селі заражали людей коростою?

Вірський. Так. Коростою, лишаями, трахомою...

Голоси з місць. Він рятував нас від неволі! Він дав мені коросту!

Орлюк. Що ви думали, бачивши весь цей жах, жорстокість, грабіж? Що ви думали?

Вірський. Я не думав. Були часи, коли я зовсім не думав.

Орлюк. Тобто?

Вірський. Цього було так багато, що я більше почував, ніж думав.

Орлюк. Чого — цього.

Вірський. Страждання.

Орлюк. Ці страждання, і втрати, й споглядання жахливого, — чи облагородили вони вашу душу, очистили?

Вірський. Від чого?

Орлюк. Відповідайте на запитання.

Вірський. Не розумію запитання. Коли загинув ваш батько й мати, і всі рідні вашої дружини...

Орлюк. Я не питаю вас про загибель мого роду. Я прокурор і прошу вас відповідати на запитання. Я повторюю: нещастя, що впали на вашу голову, зробили кращою, благороднішою вашу душу, як про це пишуть у книжках ось уже кілька століть?

Вірський. Ні.

Орлюк. Вони принизили, приголомшили вас?

Вірський. Так. Мабуть, що так. Людина народжена для радості, праці, для братства. Фашисти принизили в моїй свідомості високе ім'я людини. Я перестав відчувати себе вінцем творіння.

Орлюк. Ви можете сказати про це докладніше?

Вірський. Не хочу. Я можу лише додати, що вони дали мені багато підстав бути недобрим, жорстоким і мстивим ненависником людства.

Орлюк. Але ви радянська людина. Ви не можете не любити людства й погано про нього думати.

Вірський. Дякую вам. Звичайно. Але зараз я взагалі не можу про людство думати. Нехай воно саме подумає, дивлячись на мене. Я прошу не задавати мені таких питань.

Орлюк. Вам важко?

Вірський. Не питайте багато. Можна померти від спогадів.

Орлюк. Заспокойтесь. Ви на трибуні свідків.

Вірський. Я не свідок. Світ, про який ви питаєте, він— свідок...

Величко. Товаришу прокурор, конкретніше.

Орлюк. Ви пізнаєте цю людину? Хто ця людина?

Вірський (пильно дивлячись в самі очі Гріїбовського). Це не людина.

Орлюк. Грибовський?

Грибовський. Найн, іх бін кайн Грибовський. їх бін Леон Жерар фон Ельзас-Лотарінгія.

Вірський. Дозвольте, де ж я його бачив?

Орлюк. (до Грибовського). Може, вам страшно говорити рідною мовою? Страшно вимовити слова: тато, мамо, брат, сестра, люди, вбив, занапастив, знедолив, віддав у неволю?

Грибовський. Їх ферштеє ніхт.

Вірський. Дозвольте, дозвольте, покличте сюди розстріляних!

Орлюк. Введіть розстріляних. Відчинилися двері. П'ятеро розстріляних підійшло до столу — Антоніна, Демид Сорока, Олена Ступако-ва. Подорожній і Гліб Бовкун. Грибовський глянув на них і затремтів. Затрусились Курбацький і Шредер.

Орлюк. Олена Ступакова!

Ступакова. Я.

Орлюк. Років?

Ступакова. Двадцять чотири. Однолітки.

Орлюк. Удова?

Ступакова. Вбили ж Андрія. Партизан був. І діток двоє вбили, і батька Андрієвого й мого. Удова й сирота. Кругом сирота.

Орлюк. Ви були розстріляні?

Ступакова. Була. Я? Була.

Орлюк. Чому ви весь час посміхаєтесь?

Ступакова. Не зважайте. Вона поза моєю волею, ця посмішка. І голос, кажуть, змінився відтоді.

Орлюк. Вам не смішно зараз, громадянко Ступакова?

Ступакова (сміється). Ні.

Орлюк. Вам хочеться плакати?

Ступакова. Робити щось хочеться. Працювати.

Орлюк. Не журіться. Ми з вами ще попрацюємо. Тільки не треба сміятися. Прошу вас, не смійтеся.

Ступакова. Я не сміюсь, Ваню, —я плачу, як і ти.

З Орлюкових очей текли сльози гніву. Але він не плаказ. Світ відбився в ньому. І цього не витримав один з злочинців.

— Питайте мене! Все скажу! — застогнав Курбацький і вдарився головою об лаву.

Величко. Хвилинку!

Орлюк. Прошу.

Величко. Підсудний Шредер, станьте тут. Підсудний Шредер, скажіть, чи входило в плани німецького уряду створення якої-небудь форми української державності?

Шредер. Ні.

Величко. Чи входило в плани вашого уряду знищення всіх сепаратистськи настроєних українців?

Шредер. Так.

Грибовський. Я — Грибовський!

Мандрика. Це він! Ой же й хитрий! Тож-то я дивлюсь — ніби він. Це ж така паскудна людина!.. Жах!..

Була вже північ. По темних дорогах тяглися з заходу визволені з неволі радянські люди. Несли рештки свого добра, гнів, і горе, й страшні вісті про криваві розправи.

— А хто там? Хто йде?

Стояли коло хат і по дорогах і гукали в пітьму, чекаючи на повернення рідних.

— Хто там? Які? Чи не тутешні? Чи не свої?

Ні, не свої. Ішли полтавські, донські, воронезькі.

— А чи не доводилось, не стрічали наших?

— Ні, не доводилось, не стрічали!

І знову рипали двері. І знову гукала в пітьму надія.

— Ой хто там, хто? А чи не бачили? А чи не чули?

— Не бачили, не чули... Пустіть переночувати! Другого дня суду Грибовський відповідав на всі запитання прокурора з особливою

жадібною поспішливістю. Відповідав відверто, точно. В кожному запитанні він вбачав продовження життя. Він жадав запитань.

Іноді запитання шматували його, вивертали, розтинали, четвертували, і тоді він відповідав у знемозі короткими: так, було, так. Поступово з нього видобули всю його біографію, всі тиняння, зради, всю аморальність.

— Що ви думали? Як ви могли? Невже вас не жахав розмах смертей і розору? Скільки мільйонів нещасних загнано в рабство? Скажіть, скажіть, скажіть!

— Скажу, все скажу!

Орлюк. Де перебуває ваш напарник?

Грибовський. Сайгак? Розстріляний.

Орлюк. Ким?

Грибовський. Шредером.

Орлюк. Підсудний Шредер, ви розстріляли агента Сайгака?

Шредер. Так.

Орлюк. За що?

Шредер. За нерозуміння відведеного йому місця в Третій імперії.

Орлюк. Тобто?

Шредер. Він уявив, що фюрер створить для нього на Україні протекторат.

Голос з публіки. Казали ж, що він і його розстріляв, Грибовського?

Орлюк. Підсудний Грибовський, ви були розстріляні?

Грибовський. Так.

Орлюк. Підсудний Шредер, де й коли ви розстріляли Грибовського?

Шредер. В Іваньківцях у сорок другому році.

Орлюк. За що?

Шредер. За те саме.

Грибовський. Вибачте, це не зовсім так. У мене з Сайгаком були розходження в деталях.

Орлюк. Мовчати, виродку! Перед ким ти вибачаєшся?

Величко. Товаришу прокурор, закликаю до спокою!

Орлюк. Прошу вибачити. Мені здалося раптом, що в мене відкрились рани. Підсудний Грибовський, як ви залишилися в живих?

Грибовський. Я був тяжко поранений. Я вночі виліз о ями.

Орлюк. Хто вас виходив? Грибовський. Одна стара жінка.

Орлюк. Ви призналась їй, хто ви?

Грибовський. Ні.

Орлюк. В яких іноземних розвідках ви перебуваєте на службі?

Величко. Підсудний, подайте назву розвідок на записці.

Орлюк. Як ви знову зустрілися з Шредером?

Грибовський. Я не зустрічався з ним. Я працював в організованому гітлерівцями нібито партизанському загоні, який боровся з вашими партизанами.

Орлюк. Потім?

Грибовський. Потім нас розбили, і я втік. На шляху втечі я зустрівся з Шредером, і зразу ж ми потрапили до вас у полон.

Орлюк. Яке було ваше останнє завдання?

Грибовський. Організувати в тилу диверсійну групу.

Орлюк. Від кого ви дістали завдання?

Грибовський. Від Шредера.

Орлюк. Підсудний Шредер, ви підтверджуєте?

Шредер. Ні... Проте так.

Орлюк. Чому — проте?

Шредер. Бачачи цього суб'єкта, мені хотілося б заперечити абсолютно все.

Антоніна. Іване, скажи йому, щоб був він проклятий! (До Шредера). Убивця ти, жорстокий кат, як носить тебе нещасна земля...

Орлюк. Ця жінка прок. инає вас. Вона вважає вас безсердечним катом.

Антоніна. Кат ти, гірше звіра кусючого.

Орлюк. Ви принизили звання людини.

Шредер. Я персонально не принижував.

Орлюк. Ви брешете. Ви поводились на нашій землі не як офіцер окупаційних військ, а як аморальний убивця.

Шредер. Це питання політики. А політика вільна від моралі. Це війна, й усі ми діємо в її орбіті, а Гегель сказав: "Війна вічна й моральна".

Орлюк. Ні, вона не вічна й не моральна. Вона зникне разом з вашою темною силою. Ви насмілюєтесь тут заперечувати свої злочини?

Шредер. Ні, я тільки хотів сказати, що я діяв не тільки в силу присяги, але й на підставі вчення великих умів: Гегеля, Ніцше, Фіхте. Фіхте каже: "У взаєминах між державами нема іншого права, крім права сильного". Це вчення Гітлер модернізував. Але коли ми зрозуміли минулого року, що війну ми програли й що ми загинули, ви зрозумієте, як зросла природно наша жорстокість.

Орлюк. Підсудний Грибовський! На підставі якого вчення ви діяли? В ім'я чого ви брехали, провокували на зраду, на продаж України, нашої нації в рабство на загибель?

Грибовський. Почекайте, я зараз все поясню... Коли я прийшов на Україну з ними, я зрозумів, що я тут чужий. Я діяв в ім'я страху смерті, люті, помсти. Я зараз все скажу. Все! — Грибовський трагічно змахнув руками й повернувся до народу. Він щось хотів сказати. Але в цей час понад самою школою прогув літак і закидав листівками всі хати, городи, вигін.

— Листівки кидають! — гукнув у вікно Тарас Бовкун.

— Які?

— Про дядька Романа. Шість танків розбив!

— Хто?

— Дядько Роман танки побив! — крикнули у вікно двоє ясноголових хлоп'яків і бігом подалися вулицею. Народ витовпився з школи.

— Послухайте! — жахнувся Грибовський, але ніхто вже його не слухав.

— Обридло слухати всяке падло, досить. Робота стоїть! — З цими словами пішли з залу суду останні свідки Сильвестр Волощук і Платон Злотаренко.

— Народ не цікавлять ваші зізнання. Народ зайнятий, — сказав підсудному голова суду.

Тим часом босоногі гінці прибігли з листівками додому. Старий Семен Клунний порався в садку.

— Діду ! — батько танки побив!—загорлали вони, задихавшись, і поквапом почали читати старому листівку.

— "Шановний Семене Власовичу!.."

— Пішли геть, нечистий вас носить! Не дражніться! — розсердився дід.

— Діду, таж справді! "Радісну вістку подаємо вам! Син ваш Роман Семенович удостоєний найвищої... Героя Радянського Союзу! — читали хлопчаки привітання Військової ради. — Ви з повним правом можете пишатись..."

В цей час з хати вийшла мати.

— Мамо! — кинулись діти до матері. — Мамо, наш

тато Герой!

З цієї причини не довелось виступити з обвинувальною промовою прокуророві Орлюку.

Більше того — коли через півгодини Грибовського й Курбацького повели за село в провалля, ніхто в їх бік навіть не глянув. Народ купчився вже біля Романової хати.

Перед Семеном Клунним зібралося півсела.

Старий коваль не був письменним, тож листівку про сина йому читав уголос немолодий уже колгоспний рахівник Макар Падалка.

— "Шість ворожих танків знищив ваш син у нерівному бою на кордоні..."

— Шість танків!

— Тихо!

— "Тільки кращі сини нашого народу, для яких нема в світі нічого вище за захист Вітчизни, тільки такі люди здатні творити чудеса доблесті..." Читайте хтось, бо в мене чогось букви стрибають...

З цими словами розчулений Макар подав листівку Подорожньому.

Але не встиг Подорожній роздивитись, звідки починати, як не менше десяти голосів підхопили текст:

— "Недалекий той час, коли ворог буде розгромлений!"

Потім разом всі замовкли. Лунав лиш голос молодої вчительки:

— "І тоді син ваш повернеться додому до вас, до дружини, до дітей, повернеться з перемогою, й слава про нього, як про богатиря землі української, буде жити й гриміти в віках! Спасибі вам, батьку Героя. Військова рада фронту".

Запанувала врочиста пауза. Всі з повагою дивились на старого, чекали від нього слова.

— От вам і Роман! — почувся чийсь голос. — Що ви скажете, Семене Власовичу?

Але Семен і тепер, в урочисту хвилину життя, не зрадив себе, — суворість оберігала його горду душу від марнолюбства й сусти.

— Не знаю, — сказав він, спокійно вдивляючись кудись вдалину і дослухаючись до людського слова — чи нема часом у кого сумніву, невіри або й заздрості, — щоб не видатись смішним чи недостойним суворого свого часу, додав байдуже:

— Як на мене, то це або агітація якась, або ж брехня. Як же це, справді, щоб отак от шість танків? Що це вам, крижаки на болоті? Та на який ляд тоді кувати їх, залізо переводити, коли отак!

— Це вже не нашого розуму розпорядження, — зауважив Хома Чепурний. — Виходить, так от!

— Ну, коли так, то й так. Нехай-но вже. Я радий, — здався старий коваль.

І тут з-за повороту з'явився раптом на вілісі — хто б подумав? — Роман!

Спершу ніхто його не впізнав. Він був без бороди і весь у пилу. Тільки ясні, як колосся ячменю, вуса свідчили, що це Роман. Легка гімнастьорка, погони, пілотка й перебування в походах омолодили його років на двадцять. За плечима — гвинтівка. На грудях — Золота Зірка. За вілісом гуркотіла пара трофейних тягачів. Це генерал Глазунов прислав на посівну обіцяну допомогу.

Оточений народом, віліс зупинився просто самої хати.

— Романе Семеновичу!

Посипались запитання, вигуки, сміх і знову розпитування.

— А як той? А той? А чи живий такий-то? А чи далеко звідси? А як воює Павло Горобець?

— Нічого воює! Погнали Гітлера вже к чортовій матері аж у Румунію.

— А як Лобода? Як Бухало?

— І Лобода, і Бухало, і Гаркавенки, батько й сини, — доповідав Роман.

— А мого Опанаса не бачив?—спитала одна мати.

— Опанаса вашого, вибачайте, тітонько, нема вже, — тихо сказав Роман і зняв пілотку. — Нема Опанаса, й Левка Чепурного нема.

— Ну, а чи правда, що ти там побив щось, — обережно запитав Семен, коли Опанасова й Левкова матері побігли голосити на самоті.

— Шість танків! — підтвердили Романові товариші, що сиділи в вілісі.

— Чим?

— Пляшками, — сказав Роман. — Дай, думаю, спробую, що воно за пляшки. Кинув — горить!

— Що?

— Танк. Прорвались же до окопів. Так я тоді другу! Горить! Я бігцем до окопу, біжу, біжу, — третій вже через окіп. Я — рраз! Горить, аж гуде! То я тоді бігом до товаришів, а вони — ну мене цілувати. Стійте, кажу, дурні, не цілуйте, давайте, кажу, пляшки! Та за пляшки, та туди, вогонь його бери!

— Не брешеш?

— Чого ж брехати?! На очах у людей все ж було!

— А може, вам там з переляку засліпило трохи?

— Пожди. Не перебивай! Ну?

— Так от. Гульк! — а вони вже на окопах! Один, ну прямо на голову суне. Ой! Повірите, аж наче жаром сипонуло по спині. Нахиляюсь — пройшов! Дак я тоді розгинаюсь та в гуз четвертому!!! А тоді п'ятому! Шостому!.. От пляшки!..

— Оце виробив! Це ж, чув я, по п'ятсот за танк платять?

— Невже?

— А ти думав!

— Ну, а як же ти їх там кидав?

— Як командир учив. Прямо на зад, на гузку.

— Слабенький зад, чи що?

— А сатана його знає. Гази якісь там... Ага! От чого мені шкода, кат би його взяв, — піджака загубив.

— Піджака?!

— Атож.

— Де?

— Та там-таки. Довелось скинути, щоб замашні-

ше було. То хіба ж не занесло десь вогнем чи гусеницями. Аж досадно.

— Казав я тобі, — не бери піджака, не бери піджака, — з докорою сказав Семен. — Отепер попокрутишся без піджака, вояко!

— Ну, батьку, на те війна. Народне діло. Тут уже кому яке щастя.

— Лиха година! Такого піджака загубити, — сказав Семен. — Ну, треба вже радіти, бог з ним. Ходіть, прошу, обідати!

Є місцевості веселі, радісні, є похмурі, тривожні й недобрі місця. Є благодатні долини й овіяні смутком гори. І назви е веселі, як от Ворскла й Десна, і тихі, мрійні, як Сейм або Дон. І є зловісні, трагічні звучання назв, як Горинь-ріка на Волині. Кожна місцевість має свою душу.

Старі Павлівці мали душу врочисту, древню. Вони розташувались на горі й попід горою в мальовничих долинах. Привітні хати біліли серед садків та городів. Від широкого шляху, що пролягав селом, бігли врозтіч мальовничі вулички й стежки до розкиданих у зелені подвір'їв та хат. По городах та за селом височіли стародавні безплодні горби, що скидались, особливо ввечері, чи то на решткн якихось давно зруйнованих, вкритих прахом споруд, чи на могили безвісних велетнів.

В селі жили вродливі задумливі люди, й була тут у жіноцтва своя давня мода вишивати рукава сорочок пишними червоними квітами, то й одяг людський схожий був на садки та городи.

І хто було не переходив, хто не проїздив Старі Павлівці, влітку чи навесні, вдень чи ввечері, той ніколи вже не забував їх, і особливо поле, що починалося зразу, як вийти на гору, за просторим колгоспним двором.

Тут вже хто б не йшов шляхом, в якому б не був настрої, а мусив зупинитись.

"Стій, людино! Ось твій світ, вічний і прекрасний, і ти в ньому живеш коротку свою мить", — звучало в урочистому спокої. "Радій, добрій. Перепочинь від повсякденного, буденного, дрібного. Дивись".

Перед людиною, скільки око сягало, простяглись чернігівські й полтавські землі — зелені сіножаті, озера, села на пагорбах, поля й дрімучі бори. А між борами і тут, і там ясніли плями древніх пісків.

Попід зеленими горами через луги простяглися старий Дніпро в сріблястих берегах. По горах, понад кручами йшов повз Вишгород шлях на Київ.

На вишгородському пагорку цвіли вишні, й старезний самотній прадуб, що шумів віттям не один вік, похилився над Дніпром вже майже без гілля.

Щось епічне й святкове почувалось у полі, одвічний перебіг часу й величний спокій... Колись тут попасались коні Святослава. Сіроокий князь ночував у лузі над Дніпром і, задивившись на зорі, мріяв про Дунай. І так само пахло чебрецем і полином. Тільки Дніпро був широкий, трави буйніші й Дунай далі.

На небі й у Дніпрі гримотіли велетенські битви між весняними хмарами, а над задніпрянським низом одна багатюща хмара заполонила мало не півсвіту й десь ген-ген, аж за Остром та Козельцем, майже над самим Черніговом, спадала на землю синіми пасмами дощу.

Вийшли в поле сіяти. Незвичайною була сівба над Дніпром у сорок четверту весну. Не гули моторні машини в полі, не красувались свіжою фарбою широкі сіялки. Війна пожерла багату колгоспну техніку, винищила й покалічила коней, засмітила зерно.

Орали тракторами, але орали й коровами, й скопували лопатами. Сіяли прадавнім способом з щедрих хліборобських рук.

Старі колгоспники ішли цепом, як воїни, поволі, з непокритими головами.

Далі йшли сіячки — жінки й удови солдатів на чолі з Василиною Бовкуновою. Сіяв лікар Вірський, а за ними народний суддя Іван Орлюк з Уляною й чимало хто ще, а малеча бігла босоніж за боронами або гуляла у війну круг мертвих "тигрів".

У декого на грудях виблискували бойові ордени.

Весняний вітер надимав порожні рукава у Платона Вернигори і Юрка Мирси. Сіячі проходили з повними іігригорщами давців по полю недавніх битв і, поглядаючи на широкі задніпрянські простори, згадували хоробрих товаришів своїх і командирів.

І тому що кров загиблих ще не цілком всочилась у землю, й рани на живих ще нили на негоду, й уночі боліла порожнеча на місці відірваних рук, спогади, як хвилі, перекочувались старим полем, і картини бою над Дніпром виринали з пам'яті людської з нестримною силою.

Тоді повітря розтинали брязк й гуркіт. Поле двигтіло під вагою танків, гармат і різного іншого рухомого кричущого заліза.

Ревли літаки. Стрімголов! бомби освистували людське життя катастрофічним свистом.

На вншгородських пагорбах, на старому кладовищі, горіли танки. Чорні стовпи диму над Дніпром провіщали загибель Гітлеру.

Горіло село. Тисячі гармат било по ворогові без-перестань, і безупинно грім гримів, і люди метались у куряві, в диму, в блисках своїх гармат, як привиди епохи.

Земна куля оберталася в порожнечі. (Мультиплікат). Величезна смуга пожеж над Росією, Білорусією, Україною вгорнула її в дим.

Літаки вершили свою нищівну справу, — здавалось, чути було, як стогне земля. (Знайти вираз у музиці).

"Вони винайшли крила й поменшили мене, знищили мої віддалі й таємниці, і я вже затісна для них. їх генії вже розтлівають ідеальну мою сферу, проникаючи в мій атом і розщеплюючи його всесвітню узгодженість. Що буде? Зникну я, вибухнувши одного разу в світовому просторі? Згорю? Розвію в космосі свою неспокійну людську плісняву й перестану бути?.."

Але ось поступово з радіосвисту, й вищання, й стукоту радіошифрів та злобного гарчання ефіру вихопився людський голос:

— Ні! Не припиниться буття, краща з планет, наша Батьківщино, Мати-Земле! Зникнемо ми, змінюючись на твоєму лоні, покоління за поколінням, як хвилі в океані, в кривавих обіймах страждання з радістю. Але, зникаючи, завжди казатимемо: "Слава тобі! Слава твоєму хлібові, винограду й вину, слава приходу й відходу, весні й осені, дням і ночам, росі вечірній і вранішній росі, любові, й праці, й дорогоцінній крові, пролитій в ім'я волі й братерства народів, в ім'я збагнення найголовнішої таємниці життя на тобі — таємниці нашої людської спільності. Ми твої діти, і ми твоя міра: ти прекрасна!"

Тихо в полі. Принишкли гармати. Загасли жертовники на пагорку, іржаві танки зяяли чорно-рудими пробоїнами. Ні на що вже не потрібні, пошматовані гусениці поблискували сталевою лускою, наче побиті велетенські змії. Ями, патрони, гільзи, дрантя й мотлох, і без ліку вбитих.

Іван і Уляна зупинились на пагорку. Перед ними простяглось Задніпров'я.

— Яка краса!

— Про що ти думаєш? Скажи... Ти хотів би жити тут не тепер? За княгині Ольги, при Ярославі, при Хмельницькому? Або через сто років?

— Тепер.

— І я.

— Бо ж ми, справді, відстояли псі минулі сторіччя, — сказав Орлюк, дивлячись на вічне свято Задніпров'я. — Всю нашу історію, миііулу й майбутню.

— Ти щасливий?

— Так! Я щасливий, що не став злим, що житиму без ненависті й страху, що збагнув своє місце на землі. В цій жмені колгоспного зерна, — Орлток розтулив перед Уляною широку долоню з насінням пшениці, — в цьому-от виявилось справді більше змісту, ніж у всій фашистській історії. Ти помітила, як сіють?

— Помітила.

Орлюк глянув на сіячів. — Ось він іде "над війною, наш народ". Це безсмертні слова твого батька. Яка битва може зрівнятися з цією картиною!

Старі сіячі, жінки, підлітки й фронтова бригада Романа йшла цепом і, засіваючи поле бою зерном, гомоніли про своє:

— Ну, рука вже, кат з нею, мені не шкода, — казав Платон Бернигора, сіючи правою.

— А що жаліть? — спитав Сорока.

— Еге ж. А от за чим жалкую, що не став героєм.

Не вийшов!

— Боявся, чи що? — спитав Роман.

— Раз, що боявся, а друге, й головним чином, якось не щастило. Було підвернеться, ну, явно геройський результат, вже й почнеш було таке, що потім і здумати страшно. Коли — беркиць! Прокинувся — госпіталь! З очей далі — з серця геть: ріжуть!

— Точно.

— Потім повернешся в частину, ніхто заслуги визнавати не бажає: нові всі! Нема справедливості!

— Точно.

За сіячами йшли з боронами інваліди й школярі-підлітки. За ними поспішали ледве видні з борозни босі ясноголові герої майбутніх безкровних битв за перебудову природи, а вже за цими героями, кінець трудового походу, метушились галич та гайвороння.

Раптом відчайдушний зойк примусив усіх озирнутись.

— А, боже ж ти мій! Кинь, кинь, щоб ти луснуло! Ой рятуйте!.. — Антоніна бігла за своїм п'ятирічним онуком Василиком. Спостигнутий цим скриком, Васи-лик відразу ж подався навтіки від баби. Велика батьківська шапка насунулась йому аж на ніс і заважала бачити. Але Василик не падав і біг прудко, притримуючи лівою рукою штаненята. В правій руці була в нього велика граната, яку він знайшов у борозні.

— Кинь, кидай, кажу, щоб тебе об землю кидало!

— Не кидай!

— Кидай!

— Не кидай! Уб'єшся! — гукнув Орлюк і побіг навздогін за хлоп'ям.

— Переймайте його!

— Ах, сучий сині Уб'єшся к чортам! Антоніно! Тікай, не підходь до нього! — гукали сіячі, поспішаючи навперейми й навздогін бомбометателю.

Василик перелякався.

Така сила грізних вигуків остаточно збила його з пантелику. Він біг щодуху, але гранати не кидав. Вискочивши з борозни, він подався полем до "тигрів", де грали діти.

— Стійі Не пускайте його до дітей!

Уляна не зразу зрозуміла, що трапилось з хлопцем. Потім вона помітила в його руці гранату й, жахнувшись, з криком кинулась наздоганяти Орлюка.

— Іване, Іване, вернись! Не підходь!.. Іване!

Василик біг якраз навстріч Орлюкові. Але, почувши крик учительки, він крутнув назад і потрапив у полон до бабусі.

Антоніна зразу ж кинула далеко геть гранату. Коли граната вибухнула, звеселивши все поле, Антоніна почала старано вибивати дурощі з Василика. Скривджений Василик заплакав великими дитячими сльозами.

Плакала й Уляна. Їй хотілось припасти до Іванових грудей, але вона соромилась, бо ж кругом були люди.

— Улю, що з тобою? — здивувався Орлюк. — Ти ж у бої ходила!

— Іваночку, то зовсім інше, — посміхнулась Уляна крізь сльози. — То війна, а це життя.

Незабаром Орлюк попрощався з селом і молодою дружиною. Ще цілий рік життя і смерть розкривались перед ним у битвах, перед якими мерхли всі битви, на які будь-коли спроможна була людина. І людина перемогла.

Він стояв біля Бранденбурзької брами. Перед ним проходили незчислимі ряди його товаришів, і він бачив над їх головами сяйво материх благословень Батьківщини.

1944—1945 рр.